Переклад: Мирослав Капій

I.

Суперечні листи.

Пан Джемс Р. Стар, інженер.

30. Канонґат. Единбург.

"Якщо д. Дж. Старови захочеться приїхати завтра до Аберфайль, на копальню Дошар, шахта Ярова, почує він цікаву для нього новину. Гаррі Форд, син бувшого наставника Симона Форда, буде цілий день дожидати д. Джемса Стара на залізничому двірці в Каллендері.

Проситься отсе письмо задержати в тайні".

Отаке то письмо одержав Джемс Стар ранком, дня 3 грудня 18... р. із почтовим штампом Аберфайль в графстві Стірлінг[1], в Скотії. Інженера огорнула цікавість. Йому не прийшло навіть на думку, що оце письмо могло би бути містифікацією. Він давно знав Симона Форда, одного із старших наставників в копальнях Аберфайля, де він – Джемс Стар – двадцять років підряд був директором, чи там "viwer"-ом, як це кажуть в англійських копальнях.

Джемс Стар був дужою людиною, подобаючою – зі своїми п’ятдесяти роками від роду – на сорокалітнього мужчину. Він був видним представником одного із давніх родів Единбурга[2]. Його діяльність приносила честь шановному товариству інженерів, які заєдно добувають підземні скарби З’єднаного Королівства, в Кардіфі, Ньюкестлі та в південних графствах Скотії. Та загальну увагу звернув він на себе головно в копальнях Аберфайля, що находяться в частині графства Стірлінг та межують з копальнями Аллоа. Тут проминуло майже ціле

його життя. Крім цього, був ще Джемс Стар членом товариства "Дослідників Старовини Скотії", і навіть вибрано його головою цього товариства. Рівно ж був він одним із діяльніших членів "Royal Institution"[3], і в единбурзьких "Записках" часто друкувалися розвідки, підписані його іменем. Із всього того видно, що був він одним із отих учених практиків, яким Англія завдячує свій розцвіт. Займав він видне становище в стародавній столиці Скотії, яка, із-за своїх внутрішніх та внутрішніх прикмет, вповні заслуговувала на назву "Північних Атен".

Відома річ, як влучно англійці назвали цю частину свого краю, де знаходяться їхні копальні вугілля. Назвали: "Чорною Індією", і ота саме Індія, може, навіть більше причинилася до розвитку незвичайного багатства З’єднаного Королівства, ніж справжня Східна Індія в Азії. Дійсно, тут ціле населення гірників день і ніч працює, видираючи з нутра британської землі дорогоцінне паливо, цю головну основу всякого промислу.

В тому часі речинець, визначений спеціалістами, в якому вичерпаються поклади вугілля, був ще дуже далекий, і не треба було лякатися, що в недалекій будучині його не стане. Тоді ще ждали на гірничі руки поклади Старого й Нового світу. Всіляким фабрикам, локомотивам та локомобілям не грозила ще небезпека остати без потрібного палива. Однак в останніх роках так зросло його запотребування, що деякі копальні вичерпані були до останнього кусника вугілля. Мовчки стояли вони тепер зі своїми порожніми хідниками й шахтами, що широко й далеко простягалися в підземеллю.

Саме в такому положенню знаходилися копальні в Аберфайлю.

Десять років тому назад останні тачки вивезли послідню тонну[4] вугілля із цієї копальні. Увесь підземний матеріал[5], як: великанські підойми, вагони й платформи підземних поїздів, коші до витягання вугілля із шахт, рури для проводження свіжого повітря, одним словом – усе потрібне до підземних робіт – було витягнене із шахт й покинене на землі. Покинута копальня подобала на великанського мастодонта, в

якого забрано всі потрібні до життя частини тіла, полишаючи тільки сухий кістяк.

Із того всього полишилися тільки дерев’яні драбини, що вели в глибину копальні через шахту Ярова, одиноку, що давала доступ до нижчих галерей копальні Дошара, від часу закинення робіт.

Зверху будинки для надземельних робіт вказують місця, де викопана шахта Дошар – тепер покинена, як і инші, що творять разом копальні вугілля в Аберфайлю.

Була це сумна днина, коли шахтарі останній раз вийшли з копальні, де прожили стільки літ.

Інженер Джемс Стар зібрав тисячі робітників, що творили працьовите населення копалень. Шахтарі, копачі, перевізники добутого вугілля тачками, жінки, старці й діти, надземні і підземні робітники, – всі зібралися на великій площі шахти Дошар, колись заваленій вугіллям.

Оті робітники, які незабаром розійдуться по широкому світі, шукаючи кусника хліба, стільки літ, з покоління в покоління працюючи в копальнях Аберфайлю, прийшли розпрощатися зі своїм директором. Компанія[6] розділила поміж них, як нагороди, чистий дохід з копальні за біжучий рік. Правда, небагато його було, бо доходи ледве що перевищали видатки на вдержання виснаженої із вугілля копальні, то все ж таки влегшувало їм прожиток, заки знайдуть заробіток у сусідніх копальнях чи фабриках та фермах графства.

Джемс Стар стояв під шопою, в якій довгі часи працювали великанські парові машини.

Симон Форд, наставник[7] шахти Дошар, людина п’ятдесяти п’яти літ, й ще кількох наставників окружили його.

Джемс Стар зняв капелюх. Шахтарі з відкритими головами стояли мовчки. В отій німій, прощальній сцені було щось величного й зворушливого.

– Дорогі мої, – заговорив інженер, – нам треба розійтися. Копальні Аберфейль, що стільки років з’єднували нас до спільної праці, використані цілковито. Всі наші труди й глядання показались даремними; останній кусник вугілля видобутий вже з шахти Дошар.

На потвердження своїх слів Джемс Стар показав робітникам кусник вугілля, полишений на тачках.

– Отой кусник вугілля, дорогі мої, – говорив дальше Джемс Стар, – це мовби остання крапля крови з нашої копальні! Ми заховаємо його на пам’ятку, як зберігається перший кусник вугілля, добутий з копалень Аберфайлю сто п’ятдесят років тому назад. За отой час багато поколінь робітників змінилося в наших копальнях. Тепер всьому кінець! Мої останні слова до вас – це прощання! Годували вас оті копальні, що танули в ваших руках. Важка була робота, та не без користі для вас. Наша велика родина – бо всі ми творили разом родину – розкотиться по світі, й важко подумати, щоб ще коли зійшлася разом. Так не забувайте, що ми довго жили разом, й що гірняки Аберфайлю повинні помагати один другому. Ваші давні господарі рівно ж не забудуть вам того. Коли люди працюють разом, не можуть бути собі чужими. Ми будемо слідкувати за вами, і куди б ви не звернулися, шукаючи чесної праці, всюди підуть за вами наші прихильні згадки про вас. Прощайте, дорогі мої, нехай Господь береже вас!

Сказавши це, Джемс Стар обняв найстаршого із шахтарів, в якого очах заблистіли сльози. Відтак наставники різних шахт підходили стиснути йому руку, а робітники, махаючи шапками, кричали:

– Прощайте, пане Стар, начальнику й приятелю наш!

Оте прощання зробило на всіх велике враження. Всі сумовито розходилися з широкої площі. Джемс Стар остав сам-один. Кроки шахтарів востаннє застукотіли по чорних доріжках, і глибока тишина залягла гомінкі колись копальні Аберфайлю.

Тільки один чоловік остався біля Джемса Стара – наставник Симон Форд.

Край нього стояв хлопчина п’ятнадцяти років. Це був його син Гаррі, що кілька літ працював вже на шахті.

Джемс Стар і Симон Форд знали й шанували один другого.

– Прощавайте, Симоне! – сказав інженер.

– Прощавайте, пане Джемс, – відповів наставник, – чи краще б сказати – до побачення!

– Розуміється, що до побачення! – відповів Джемс Стар. – Ви знаєте, що я все радий вас бачити й говорити з вами про наш старий Аберфайль!

– Знаю, пане Джемсе, знаю!

– Мій дім в Единбурзі все отворений для вас!

– Единбург далеко, – похитав головою наставник, – далеко від шахти Дошар!

– Далеко, Симоне? Де ж ви задумуєте тепер проживати?

– Тут, пане Джемс! Ми не кинемо копальні, кормительки нашої, тому, що молоко в неї висохло. Ми полишимось вірними їй, – жінка, син і я!

– Так прощавайте, Симоне, – відповів інженер, а голос в його чутно дрижав.

– Ні, пане Джемс – ще раз кажу вам: до побачення, а не прощайте! Я буду не я, якщо Аберфайль ще вас не побачить!

Інженер не хотів розвівати мрій старого наставника. Він поцілував молодого Гаррі, що глядів на нього зворушеним поглядом, ще раз подав руку Симонови і вийшов з копальні.

Це все сталося десять років тому назад. Та, не вважаючи на бажання, висказане Симоном побачитись ще з ним, Джемс Стар нічого не чув ніколи про старого наставника.

Нараз тепер, по десятилітньому розстанню, це письмо Симона Форда, що закликає його приїхати, не отягаючись, на копальню Аберфайль!

Цікава для нього новина – що це може бути? Копальня Дошар, шахта Ярова! Які спомини минулого наводили оті імена! Такий гарний був це час – час праці, боротьби – найкращі роки його діяльности.

Джемс Стар прочитував лист, вертів ним на всі боки, жаліючи, що Симон Форд не додав ще кількох слів пояснення. Лихий був на нього за оту скупість мови. Невже старий начальник відкрив де-небудь які нові поклади? Ні, це неможливе!

Джемс Стар пригадував собі, як старанно переводив розшуки перед остаточним замкненням копальні. Він сам кермував роботами, та нічого не знайдено у вичерпаній землі. Розглядали навіть верстви землі під покладами піску, що лежить нижче вугілля, та і там нічого не було. Джемс Стар покинув копальні з рішучою постановою, що там уже не було ні одного кусника вугілля.

– Ні, – повторював він, – ні! Невже можна подумати, що Симон Форд знайшов те, за чим я глядів даремно? А преціньвін знав, що тільки одно в світі може мене зацікавити... І нараз оті запросини приїхати в копальню!

Джемс Стар все вертав до того загадкового листа.

З другої сторони, знав він Симона Форда, як досвідченого шахтаря, що знав добре своє ремесло. Не бачив він його від того часу, як покінчились роботи в Аберфайлю. Він не знав навіть, що діялося з ним, чим він займався, де жив з жінкою і сином. Він знав тільки те, що, понад назначену стрічу в шахті Ярова, Гаррі, син Симона Форда, буде дожидати його завтра цілий день на двірці в Каллендері. Було ясно, що прийдеться оглянути копальню Дошар.

– Поїду, невідклично поїду! – рішав Джемс Стар, в якому розбудилася цікавість.

Річ у тім, що шановний інженер належав до числа тих людей, яких мозок знаходиться в стані невпинного кипіння, як котел, поставлений на сильний огонь. Часом оті котли розриваються, часом киплять тихо й супокійно. Того дня думки Джемса Стара ходором ходили!

Біля шостої години вечором з пошти приніс слуга ще один лист. Конверта була груба, і почерк письма вказував на непривиклу до письма руку.

Джемс Стар розірвав конверту. В ній був кусник паперу, пожовклий від старости, видимо вирваний із якогось старого зшитка.

На ньому було виписане тільки одно речення:

"Інженер Джемс Стар може заспокоїтися – лист Симона Форда тепер не має значення".

І ніякого підпису.

II.

В дорозі.

Мов остовпілий стояв Джемс Стар по прочитанню другого листа, так суперечного з першим.

– Що це значить? – спитав він сам себе і знов взяв розірвану конверту.

На ній, як і на першому листі, була печатка почти в Аберфайль. Знак, що вийшов він з того самого місця в графстві Стірлінг. Що не писав його старий гірняк – це було очевидне. Та невже ж автор цього другого листа знав тайну старого наставника, Симона Форда, коли змінював запросини стрічі в шахті Ярова?

Чи це дійсно правда, що перший лист вже втратив своє значення? Може, це дійсно тільки бажання не турбувати його? А може, хто вмисне цим папером бажав знищити плани Симона Форда?

На тому й спинився Джемс Стар по довшій надумі. Ота протирічність тільки скріпила його бажання поїхати на шахту Дошар. До сього, якщо тут діло в містифікації, так краще самому пересвідчитися про це. Та Джемс Стар думав, що все-таки треба більше вірити першому листови, ніж другому, це є просьбі такої людини, як Симон Форд, ніж листови безіменного автора.

"Якщо бажають вплинути на мою постанову, – подумав він, – так для мене лист Симона Форда важніший від цього другого. Завтра буду на місці в означеному часі".

Вечором поробив Джемс Стар усі потрібні розпорядки. Тому, що його неприсутність могла потривати кілька днів, він повідомив листом сера В. Ельфістона, голову "Royal Institution", що буде неприсутній на засіданню. Відложив рівно ж кілька важних справ, які прийшлось би йому полагодити в протягу цього тижня, приказав слузі приготовити йому все потрібне до подорожі й поклався спати, може, більше схвильований, ніж заслуговувала на те ціла ота справа.

Слідуючого дня, о п’ятій годині ранку, встав Джемс Стар з ліжка, тепло одягнувся, тому, що падав холодний дощ, й звернувся до пристані Ґрантон, звідки пароплав відходить в Стірлінг, пливучи повних три години по ріці Форті.

Мабуть, перший раз у життю Джемс Стар, переходячи через Канонґат, головну й найбільшу вулицю в Единбурзі, не глянув на Голіруд, палату давніх володарів Шотландії. Він і не звернув уваги на сторожу біля брами, одягнену в національні шотландські костюми – зелений каптан, краткований плед та торбину з козячої шкіри з довгою шерстю, висячу з боку. Будучи фанатичним поклонником Вальтера Скотта[8], як усі вірні сини старої Каледонії, інженер, проти звичаю, не глянув і на гостиницю, де проживав Ваверлей[9] і куди кравець приніс йому славний бойовий одяг, яким так наївно одушевлялась вдова Флокгарт. Не подивився він і на маленьку площу, де гірняки, по побіді претендента, зібралися з наміром вбити Флору Мак-Івор[10]. Поглянув лиш на тюремний годинник, щоби переконатися, чи не спізнився. Треба додати, що на Нельґер-Бов не глянув на дім великого реформатора Джона Кнокса, одинокого чоловіка, на якого не мала впливу усмішка Марії Стюарт. Завернувши на Гай-стріт, многолюдну вулицю, він пішов у напрямі великого моста вулицею Брідж, що лучив три горбки Единбурга зі собою.

За кілька хвиль Джемс Стар був на двірци "General Railway", а за півгодини в Ньюгавені, гарному рибацькому селі, віддаленому о милю[11] від Лейта, що творив порт Единбурга. Приплив вкривав чорне,

кам’янисте побережжя. Наліво один із пароплавів, що ходили між Единбургом і Стірлінгом, стояв у пристані Ґрантон.

В цю хвилину із комина "Уельського Принца" підіймалися клуби чорного диму, а машина гуділа глухо. Роздався звук дзвона, що закликав припізнених подорожних до поспіху. Тут була ціла громада купців, фермерів, священиків в довгих сюртуках з білими жаботами при ковнірах[12]. Джемс Стар прибув саме в пору і легко скочив на поміст корабля. Падав рясний дощ, та ніхто й не думав заходити в каюти. Всі стояли на помості, закутавшись у пледи; деякі покріплялися джином або віскі зі своїх подорожніх пляшок – "щоби погріти середину", як вони говорили. Озвався останній дзвінок, стягнено линви й "Уельський Принц" ворухнувся, вийшов із молу, що хоронило його від хвиль Північного моря.

Залив Фірт оф Фарс, біля берегів графства Файф, Единбурга й Геддінгтона, є лиманом ріки Фарс, доволі глибокої. Ціла дорога, від пристані Ґрантон до кінця заливу, була би коротка, коли б корабель не причалював то до одного, то до другого берега. По обох його боках розкинені всюди міста, села, хутори, окружені лісами й плодовитими полями. Джемс Стар, заховавшися під розіп’яте на помості шатро, не глядів на краєвид, що виднів проти його очей, немов у млі, крізь густі каплі дощу. Він пильно дивився, чи не підглядав його хто із подорожних. Бо ж дуже можливо, що автор другого листа міг знаходитися на пароплаві. Та інженер не доглянув ні одного підозрілого погляду. Пароплав, випливши з пристані, плив здовж заливу, минаючи дооколичні оселі. Незабаром дзвін сповістив пристань Крамбі-Пуант. Погода була погана. Сильний, холодний вітер і дощ, що лив безперестанку, дошкулювали всім.

Джемс Стар тривожився думкою, чи вийде йому на зустріч Гаррі Форд? Він знав з досвіду, що шахтарі, які привикли до глибокої тишини і спокою копалень, не так рівнодушно відносяться до непогоди, як селяни й інші робітники. З Каллендеру до шахти Ярова було чотири милі. Не буде дивно, якщо Гаррі спізниться. Та інженера найбільше турбувало це,

що стріча, назначена першим листом, відкликалася другим. Це було його найбільшою журбою. На всякий випадок, якщо Гаррі Форда не буде в Каллендері в хвилині приходу пароплаву, Джемс Стар рішився йти сам до копалень Дошар, а якщо буде того треба, то й в село Аберфайль. Там він певно розвідається про Симона Форда, де він тепер проживав.

Між тим "Уельський Принц" дальше спінював хвилі своїми колесами. На берегах не було видно нічого, ні села Кромбі, ні Торрібурну, ні Сальта-Пенс. Маленька пристань Бюнес та Ґренжемут, при вході в канал Клід, потопали в сірій млі. Старинна кріпость Кюльрос, з руїнами монастиря Сіто, Кінкардін зі складами дерева, біля яких спинився пароплав, Аерс-Кастл з чотиригранною баштою із XIII віку, Клекманнан із замком, збудованим Робертом Брюсом[13] – усе те губилося в густій пелені дощу.

"Уельський Принц" спинився в пристані Аллоа, щоби висадити деяких подорожних на берег. У Джемса Стара забилося серце, коли проїжджав біля цього містечка, яке було все ще осередком багатих копалень, що кормили ціле робітниче населення. Він думками линув у шахти, де по-давньому йшла робота. Копальні Аллоа, майже на межі копалень в Аберфайль, все ще збагачують графство, а в Аберфайлю давно вже спочивають, й нема в них ні одного робітника.

Минувши Аллоа, поплив пароплав дальше біля лісистих берегів. На хвилину виринули руїни монастиря Кембускеннет, що заховалися з XII віку, відтак замок Стірлінг і королівська палата того імени, де через ріку Фарс збудовані два мости й куди вже не можуть плисти кораблі з високими щоглами.

Ледве що вспів "Уельський Принц" приплисти до берега, коли інженер легко скочив з помосту на сушу. За п’ять хвилин був він на двірці в Стірлінг, а за годину висів із вагона в Каллендері, більшому селі на лівому березі ріки Тейти.

На пероні стояв молодий чоловік, що сей час підійшов до інженера.

Був це Гаррі, син Симона Форда.

III.

Підземелля З’єднаного Королівства.

Для кращого розуміння цього оповідання, треба згадати коротко про походження кам’яного вугілля.

В давні часи, коли ледве що творилася наша Земля, окружала її густа атмосфера, пересичена водяною парою та окисом вугілля. З часом ота пара густіла, перемінювалася в дощ, що спливав на землю струменями, наче мільйони мільйонів пляшок сельтерської води нараз відчинені. Змішана з окисом вугілля вода всякала в м’який ґрунт, який ще не стверд і все змінював свій вид, піддержуваний в своєму майже плинному стані жаром сонця та внутрішнім огнем. Цей огонь не находився ще, як тепер, у самій середині земної кулі. Верства землі, тонка ще та м’яка, пропускала внутрішній жар.

Отим пояснюється незвичайно буйна рістня, яка повинна бути, мабуть, на поверхні близьких до Сонця планет – Венери й Меркурія.

Поверхня суходолів, не заціпенівши достатньо, вкрилася величезними лісами. Окису вугілля, так важного для розвитку ростинного царства, було багато, тому росли виключно дерева. Не було ніде инших ростин, всюди тільки величезні дерева без цвітів, без овочів, однакові, які не могли б стати поживою для ніякого живого сотворіння. Земля не дозріла ще для появи звіриного царства.

Оті передпотопові ліси складалися головно із порід скритонасінних дерев. Великанські, на двадцять п’ять до тридцять метрів високі, а на метр широкі при корінню, папоротники, сліди яких знайдено в

копальнях у Сен-Етьєн, такі породи, до яких подібні тільки дрібні й непоказні представники ростинного світа теперішньої доби – це була рістня допотопних лісів, небагата в кількість відмін, та зате великанська своїми розмірами.

Коріння отих дерев лежало немов в озерах з морської води. Воно з жадобою вхлонювало в себе окис вугілля, добуваючи його з повітря, непригожого ще до життя, і було, так сказати би, призначене на те, щоби схоронити його в нутрі землі у виді кам’яного вугілля.

Дійсно, був це час трясінь та різних катаклізмів поверхні Землі, внаслідок внутрішніх переворотів які часто змінювали вигляд суходолів, що не прибрали ще були якогось постійного вигляду. На низинах виростали нараз гори, а пропасти заповнювалися водою, творили моря й океани. Валилися тоді цілі ліси, поринаючи крізь м’які, пливкі ще верстви ґрунту в глибину земної поверхні, аж поки не натрапили на твердіший ґрунт первісних гранітних скель й укладалися верствами одна на одній, не раз на дуже широких просторах. Геологічна будова землі представляється в такому порядку: на самім споді первісні формації; на них осадова верства, що повстала із тих первісних твердих скель; відтак верстви другої епохи, з котрих найнижчі обнімають поклади кам’яного вугілля; дальше верстви третьої епохи, а в кінци найновіші осадові верстви ближчих до нас часів, що творять поверхню Землі.

В оту епоху води, нічим не здержувані, а яких було всюди повно, неслися ріками, відриваючи від нествердлих ще скель частинки, з яких витворювався відтак пісок і всякого роду пісковики та инші осадові скелі. Вони уносилися з водами над затопленими лісами, осідали на них і творили верстви ґрунту, що наростав над покладами кам’яного вугілля. З часом, це є по мільйонах літ, оті верстви ствердли й вкрили грубою корою цілу масу тих затоплених лісів.

А що ж діялося дальше із тими великанськими деревами, що спочивали тепер під отим важким кам’янистим покривалом? З ними

відбувався цілий хемічний процес, немов в якій лабораторії. Увесь окис вугілля, зібраний в ростинах, перемінився з часом в кам’яне вугілля під впливом двох сил: великанського тягаря й натиску зверху та високої температури підземного вогню, так недалекого в оті часи до тих верств земної кори.

В цей спосіб, повільно та невпинно, перемінявся ростинний світ у підземеллю в мінерал. Вся рістня, яка находилася в глибині під верхніми верствами ґрунту, кам’яніла. Деякі із предметів, що знайшлися у тому велетенському зольнику, полишали свій відтиск не на зовсім скам’янілих ще мінералах, немов під гідравлічною пресою неймовірної сили. Деякі равлики, мушлі, морські звізди, риби, ящірки, занесені там водами, полишали на м’якому ще вугіллі доволі виразний відтиск своїх форм[14].

Тиснення мало, очевидно, велике значення при твореню покладів кам’яного вугілля. Його впливом пояснюють різні роди кам’яного вугілля. Так, приміром, у самій глибині находиться антрацит, в якому майже нема газових складників і який спалюється найкраще. В горішніх верствах бачимо лігніт, а між тими двома родами вугілля стрічаються верстви графіту та товстого або сухого вугілля. Можна сказати, що і торфовища – це матеріал на вугілля, якому, однак, не достає тиснення згори.

Так, отже, походження покладів вугілля на земній кулі ось таке: в давніх геологічних епохах поринули в глибину землі безмежні ліси, які, під впливом тиснення, тепла та окису вугілля, поволі перемінилися в мінерал.

Та природа, хоч і як щедра, все ж таки не нагромадила такої кількости палива, щоби вистало його на безмежно довгий час. Одного гарного дня не стане вугілля – і машини всього світу приневолені будуть станути, якщо який инший опал не замінить вугілля. Не далекий вже час, як не стане покладів вугілля, яке буде ще хіба в Гренландії, вкрите вічними льодами, та в заливі Баффіна, де експлуатація майже неможлива. Це неминучий кінець. Американські копальні поки що ще

дуже багаті на вугілля. Та все-таки прийде час, коли вичерпаються копальні Солоного Озера, Орегону, Каліфорнії, Аллаганських гір, Пенсильвенії, Віргінії, Індіани та Іллінойсу. Хоч поклади північної Америки в десять разів більші, ніж всі інші цілого світа, та не мине й тисячу років, коли безмежна глотка промислу проковтне останній кусник вугілля на земній кулі.

Ота недостача вугілля найскоріше, розуміється, буде замітна у Старому Світі. Безперечно, що існують величезні поклади мінерального палива в Абіссинії, Наталі, Замбезі, Мозамбіку, Мадагаскарі, та добувати його там дуже важко. Поклади вугілля Бірми, Китаю, Кохінхіни, Японії, Середньої Азії скоро зникнуть. Вуглеві басейни в Росії та на Україні, Саксонії й Баварії обіймають площу шістсот тисяч гектарів; в Еспанії сто п’ятдесят тисяч; в Чехах і Австрії сто п’ятдесят тисяч. Поклади в Бельгії довгі на сорок миль, а широкі на три, обіймають рівно ж площу на сто п’ятдесят тисяч гектарів, положену біля Льєжа, Наміра, Монса і Шарлера. У Франції рівно ж є покладів вуглевих на площині трьохсот п’ятдесяти тисяч гектарів.

Та найбільше кам’яного вугілля має, без сумніву, Англія. Крім Ірландії, в якій майже нема мінерального палива, має вона незмірні багатства кам’яного вугілля, які вичерпуються, однак, як всяке багатство. Найбільші копальні находяться в Ньюкестлі, в графстві Нортумберленд, які постачають до тридцять мільйонів тонн річно, це є біля третини всього вугілля, якого потребує Англія, а два рази стільки, скільки добуває Франція. Копальні графства Уельсу в Кардіфі, Свенсеї та Ньюпорті дають річно десять мільйонів тонн того цінного вугілля, що носить їх ім’я. Менше багаті, та все-таки цінні, є копальні графств: Йорку, Ланкастеру, Дербі та Стаффорду. Вкінці в Шотландії, між Единбургом і Глазговом, між двома морями, що глибоко врізуються в неї, знаходяться одні із важніших покладів вугілля у З’єднаному Королівстві.

А однак запотребування вугілля для промислу так росте, що оті величезні багатства зникнуть. Не мине й третє тисячоліття по Христі, як гірняки вичистять до нащадку в Европі склади того – так сказати б –

образового сонячного тепла перших епох, яке там зберігалося мільйони літ.

Саме в той час, до якого відноситься наше оповідання, один із важніших покладів Шотландії був вичерпаний наслідком надто скорої експлуатації. Там, між Единбургом й Глазговом, находилася копальня Аберфайль, де інженер Джемс Стар так довго проводив роботами.

Вже десять років, як ота копальня була покинута. Нових покладів в ній не знайдено, хоч шукали за ними доволі глибоко, і Джемс Стар поїхав певний цього, що ціла копальня вичерпана до дна. В таких обставинах є зрозумілою річчю, що відкриття нових покладів було б небуденним явищем. Натякала вістка Симона Форда на щось подібного? Джемс Стар без упину задавав собі таке питання й надіявся притакуючої відповіді. Кликали його завоювати ще шмат тієї багатої Чорної Індії? Бажав у це вірити.

Друге письмо на хвилину збентежило його, та тепер він й не думав про нього. До того, син бувшого наставника має тут його дожидати. Значиться – анонімне письмо не мало ніякого значення!

Коли інженер вийшов з вагона, молодий чоловік, здіймаючи з голови капелюх, підійшов до нього.

– Ти Гаррі Форд? – спитав Джемс Стар без ніякого вступу.

– Так, містере Стар.

– Я і не пізнав тебе! За десять років став ти зовсім дорослим мужчиною.

– А я пізнав вас, – відповів молодий гірняк, тримаючи капелюх в руках. – Ви не змінилися, пане Стар! Ви такі самі, як і були тоді, коли на прощання поцілували мене на шахті Дошар! Такі речі не забуваються!

– Накрий же голову, Гаррі, – сказав інженер, – дощ ллє, мов з відра, а ввічливість не повинна бути причиною нежитю!

– Хочете переждати, може, де-небудь, пане Стар? – спитав Гаррі Форд.

– Ні, Гаррі, ціле небо вкрите хмарами, дощ ллятиме цілий день, а я спішуся. Ходімо!

– Як думаєте, – відповів молодий гірняк.

– А як там батько, здоров?

– Здоров зовсім, пане Стар.

– А мати?...

– І мати рівно ж.

– Це твій батько писав до мене, закликаючи мене на шахту Ярова?

– Ні, це я.

– А Симон Форд вислав друге письмо, змінюючи зміст першого? – кинув негайно інженер.

– Ні, пане Стар, – відповів Гаррі.

– Гарно, – сказав Джемс Стар, не розпитуючи більше про анонімне письмо. – А міг би ти мені сказати, чого хоче від мене твій батько? – спитав він відтак по хвилині мовчанки.

– Пане Стар, батько сам хоче вам це сказати.

– А ти знаєш, про що йде діло?

– Знаю.

– Гарно, я вже нічого більше не розпитуватиму в тебе, Гаррі. Ходімо, мені хочеться скорше поговорити з Симоном. Так, а де це він живе?

– В копальні.

– Як то? В шахті Дошар?

– Так, пане Стар.

– Так ви не кидали копальні через цілий той час?

– Ні на один день, пане Стар. Ви знаєте батька: він тут родився, тут і померти хоче.

– Я розумію, Гаррі, розумію... Його рідна шахта, він не бажав її кинути. І добре вам там?

– Так, пане Стар, – відповів молодий гірняк. – Не багато нам треба, а жаль кидати старе гніздо.

– Гаразд, Гаррі! Отже, йдемо!

І Джемс Стар, балакаючи з молодим гірняком, пішов вулицями Каллендера.

За десять хвилин минули вони місто.

IV.

Шахта Дошар.

Гаррі Форд був молодою, двадцятип’ятилітньою людиною, добре збудованою. Дещо серйозне лице й задумливий вигляд уже з дитячих літ вирізняли його з-поміж ровесників на копальні. Правильні риси лиця, смирні, темні очі, русяве волосся й симпатичний вигляд творили з того типічного "Lowlander"-а, цебто шотландця з долів. Змалку привчений до копальняних робіт – був він здоровим і справним робітником, при тім доброї й чесної вдачі. Під проводом батька, кермований особистим зацікавленням до праці, він працював, трудився і вже в молодих літах визначався у своєму середовищі, і то в країні, де взагалі нема лінюхів та невіж.

Працюючи без упину, молодий гірник все-таки находив час добути знання і, безперечно, став би на місце батька, як наставник шахти Дошар, коли б вона не була понехаяна.

Джемс Стар умів добре ходити, та не зміг би зрівнятися зі своїм товаришем, якщо б той не звільнив був ходи.

Дощ не падав уже так сильно. Тільки вряди-годи зривався холодний вихор, б’ючи наших подорожних дрібними краплинками дощу по лицях.

Джемс Стар і Гаррі Форд з легким клунком інженера пройшли поверх одну милю[15] по лівому березі ріки, відтак звернули на дорогу, обсаджену деревами, з яких вода стікала струменями.

По обох боках дороги тягнулися широкі пасовиська, серед яких де-не-де видніли хутори. На вічнозелених левадах тієї частини Скотії спокійно паслися стада: корови без рогів та маленькі вівці, вкриті блискучою шерстю. Пастухів не було видно, мабуть, поховалися перед дощем, зате "colly" – вівчарські собаки місцевої породи – уважно слідкували за стадами.

Шахта Ярова була віддалена на чотири милі від Каллендера. Джемс Стар був дещо зворушений. Він не бачив тієї місцевости від того дня, коли остання тонна вугілля з копалень Аберфайлю була навантажена у вагони, щоби від'їхати до Глазгова. Хліборобство заступало тепер промисел, все більше оживлений і рухливий. Контраст був тим більше різкий, що із-за холодної пори не видно було робіт на полі. А перше юрба гірняків в кожну пору року оживлювала цю місцевість, і на землі, і під землею. Транспорти вугілля йшли день і ніч. Бувало, шини скрипіли під ваготою вагонів, а тепер ржавіли на перегнилих порогах. Щораз більше зникали трамваї компанії, що колись сполучували всі оселі гірняків, а зате виростали широкі гостинці та численні пільні доріжки.

Джемсові Старові здавалося, що він йде по пустині. Він сумно оглядав околицю, спинявся хвилями, наслухуючи – чи не почує глухого шуму машин та фабричних гудків. На овиді не було видко чорного диму, який так люблять промисловці на фоні хмар. Ніде не видко було високих коминів, з яких підіймались би клуби диму. Земля, перше чорна від вугляного пилу, здавалася тепер зовсім чистою; до такого виду не привикло око Джемса Стара.

Коли інженер зупинявся, Гаррі Форд рівно ж приставав і ждав мовчки. Він відчував, що творилося в душі його товариша, і поділяв вповні його почування тим більше, що сам був дитиною копальні й ціле життя його проминуло в нутрі цього клаптика землі.

– Так, Гаррі, все змінилося! – зітхнув інженер. – Стільки добували вугілля, що вкінці мусила копальня вичерпатись. Жалуєш ти за тим?

– Жаль, пане Стар, – відповів Гаррі, – важка була це робота, але цікава, як взагалі всяка боротьба.

– Певно, певно! Безупинна боротьба, небезпека, що хідник завалиться, вибухне пожежа, затопить його повінь, вибухнуть гази. Добре кажеш – це була боротьба, иншими словами – кипуче життя!

– В Аллоа гірняки виявилися щасливішими, ніж в Аберфайлю, пане Стар.

– Так, Гаррі!

– Жалко, що ціла земна куля не складається виключно з кам’яного вугілля! – кликнув молодий гірняк. – Тоді вистало би його на багато мільйонів літ!

– Певно що так, Гаррі! Однак треба признати, що природа була розумніша – збудувавши нашу Землю передовсім із пісковика, граніту й глини, які не спалюються в огні.

– Хочете тим сказати, пане Стар, що люди, кінець кінцем, спалили би всю свою Землю?

– Так, Гаррі, цілу до тла! – відповів інженер. – Земля поволі перейшла би до останнього кусника в печі локомотив, локомобіль та фабрик, і в той спосіб загинув би наш світ!

– Цього нам не треба лякатися, пане Стар, та зате й копальні вичерпаються, здається, скорше, як це віщують статистики.

– Без сумніву, що воно так, Гаррі, і, на мою думку, Англія нерозумно міняє своє цінне паливо за золото инших народів.

– Дійсно що так, пане Стар!

– Припустім, – говорив дальше інженер, – що вода й електрика ще не сказали свого останнього слова і в будучині будуть мати широке приноровлення, та при тім вугілля дуже практичне паливо і знадобиться до всякого роду промислу. На нещастя, його замало. Вправді, на поверхні землі ростуть все нові ліси, та покладів вугілля не прибуває в

нутрі землі, і Земля ніколи не буде в таких умовинах, щоб вони знову витворилися.

Джемс Стар та його товариш йшли скорою ходою, балакаючи, і в годину по виході з Каллендера були вже на шахті Дошар.

Навіть байдужного глядача зворушив би сумовитий вид покинутої копальні. Виглядала вона, мов скелет чогось, що жило ще недавно.

На широкому просторі, засадженому де-не-де деревами, земля була покрита грубою верствою чорного пороху, та ніде не видно було й кусника вугілля; давно вже все було вивезене й зужите.

На невеликому горбку видніли ще останки шахтової вежі, що повільно розсипалася під впливом сонця й дощу. На її вершку видніли два великанські залізні колеса зі сталевими линвами, якими витягано коші з вугіллям із нутра землі. В долині видніли останки машин, порозкидувані всуміш там, де колись так ясно блистіли мідяні й сталеві потвори, що безупинно були в руху. По землі валялися дошки й кусні дерева, що гнило на дощах; відламки помп, части коліс, покинуті двигуни й підойми, численні драбини, що вели колись в підземелля, немов кости якої скам’янілої риби, шини, візочки – отакий то вид запустіння уявляла зі себе тепер шахта Дошар.

Потріскане цямриння закопів поросло густо мохом. Валялися тут поломані вугляні коші, там видніли останки повітки, в якій сортовано вугілля. Останки бочок із потрісканими обручами, кусники заліза із великих котлів, помпи, містки, останки стін та дахів із якихсь будинків, тут й там розвалені комини – все оте робило враження такої руїни й запустіння, якого не відчуваємо на вид розвалин замку чи кріпости.

– Як сумно! – сказав Джемс Стар, глянувши на молодого чоловіка, що йшов мовчки біля нього.

І оба ввійшли у піддашшя, що накривало вхід до шахти Ярова, де ще були драбини, ведучі до нижчих галерей в підземеллю. Інженер нагнувся над ямою; перше йшов звідсіля могутній подих вентиляторів, викидаючих повітря, тепер панувала мертва мовчанка. Здавалося – під ним кратер вигаслого вулкана!

Джемс Стар і Гаррі спустилися до першої платформи.

Підчас експлуатації всі новіші винаходи заводилися по деяких шахтах копалень Аберфайлю, що були під тим оглядом добре вивінувані; були там коші на вугілля з автоматичними нагрузками, рухомі драбини "engine-men", що давали змогу шахтарям безпечно спускатися й підійматися вгору без труду.

Всі оті уліпшення позабирано, як скінчилася робота. В шахті Ярова полишився тільки довгий ряд драбин, перериваний платформами що п’ятдесят стіп. Тридцять таких драбин давали доступ до галереї в глибині 1500 стіп. Це була одинока сполука шахти Дошар з поверхнею землі. Вентиляція проходила шахтою Ярова, що лучилася галереями з другою шахтою, яка находилася дещо вище.

– Піду за тобою, Гаррі, – сказав інженер, пропускаючи молодця вперед.

– Добре, пане Стар.

– Є в тебе лампа?

– Так, тільки, на жаль, що без охоронного каптура[16], як це бувало передше!

– Тепер нема чого лякатися! – сказав Джемс Стар.

В Гаррі була звичайна лампа, яку він засвітив. Тому, що в копальні не було вугілля, не міг, отже, витворюватись легко запальний вугляний газ, отже й не треба було лякатися вибуху й не треба було закривати полумінь металевою сіткою, що спинювала б доплив газу до полуміни. Тут не треба було лампи Деві. Не було небезпеки, тому, що не було причини, яка б її викликала, це є вугілля, яке колись було багатством тієї шахти.

Гаррі почав сходити по перших щаблях горішньої драбини. Джемс Стар почав спускатися за ним. Незабаром опинилися вони серед непроглядимої темряви, якої не могло роз’яснити слабке світло лампи.

Гаррі держав її понад головою, щоб вказувати дорогу своєму товаришеві.

Перейшли вони отак десять драбин повільною ходою, звичайною шахтарям. Всі оті драбини находилися в порядку. Джемс Стар цікаво оглядав при слабкому світлі лампи темні стіни шахти, біля яких де-не-де видніли напівзогнилі дошки, якими була вона колись виложена. На п’ятнадцятій платформі, це є в половині шахти, спинилися вони, щоби відітхнути.

– А я таки й втомився, поспішаючи за тобою, – сказав інженер, віддихаючи важко, – та це нічого, все-таки дійдемо до кінця.

– У вас ще залізне здоров’я, пане Стар! – відповів Гаррі. – Крім цього, багато значить, як хто довго проживає в копальні.

– Це правда, Гаррі! Коли б мені було двадцять років, я йшов би не спиняючись. Та ходімо!

Та коли вони пустилися йти, почувся ген з віддалі, з глибини шахти, якийсь голос. Відбивався він голосним відгомоном, стаючи щораз виразнішим та яснішим.

– Хто це йде? – спитав інженер, спиняючи Гаррі.

– Справді, що не знаю!

– Чи це не твій батько?

– Що вам, пане Стар, ні!

– Так, може, хтось із сусідів?

– В нас немає сусідів в глибині копальні, – відповів Гаррі. – Ми тут одинокі.

– Так пропустім цього нежданого гостя, – сказав Джемс Стар. – Ті, що сходять удолину, повинні вступатись з дороги тим, які спинаються вгору.

Він пристанув.

Тепер голос дзвінко розлягався в просторі і незабаром ясно почулися звуки шотландської пісні.

– Пісня озер! – кликнув Гаррі. – Це, мабуть, ніхто инший, а лише Джек Ріян.

– А хто це такий, цей Джек Ріян, з таким дзвінким голосом? – спитав Джемс Стар.

– Це шахтар, мій бувший товариш з копальні, – відповів Гаррі й крикнув з платформи: – Гей там, Джеку!

– Це ти, Гаррі? – почулась відповідь. – Пожди на мене, я йду.

І знову полилася пісня.

За кілька хвилин замиготіло в темряві шахти невеличке світло, і на платформу виліз високий молодий мужчина, років біля двадцяти п’яти, ясноволосий, з веселим лицем та усмішкою на устах.

Підходячи, простягнув він до Гаррі руку.

– Який я рад, що тебе бачу! – кликнув він.

– Та клянуся святим Мунґом, якщо б я знав, що ти будеш сьогодні на землі, то я не злазив би в шахту!

– А ось пан Джемс Стар! – сказав Гаррі, повертаючи свою лампу в сторону інженера, який досі стояв в тіни.

– Пане Стар! – здивувався Джек Ріян. – Я не пізнав вас! З того часу, як я покинув копальню, мої очі відвикли бачити в темноті, як це було перше.

– А я тепер нагадую собі хлопчину, який заєдно співав. Буде тому десять років! Це, мабуть, ти був?

– Це я, пане Стар, і, як бачите, змінив я службу, та не змінив вдачі. Думаю, що краще співати й сміятися, ніж плакати!

– Дійсно, Джеку. А що ж ти робиш від того часу, коли покинув копальню?

– Маю роботу на фермі Мельрос, біля Ірвіна, в графстві Ренфрей, сорок миль відсіля. Е, та чи можна рівняти це з копальнями нашого Аберфайлю. Джаґан краще знадобився мені, ніж лопата або вила! Крім

цього, в шахті так гарно лунали пісні, не те, що на землі!.. А ви йдете в гості до старого Симона, пане Стар?

– Так, Джеку, – відповів інженер.

– То я не буду вас задержувати.

– А чого ти, Джеку, забрів сьогодні аж сюди? – спитав Гаррі.

– Бажав я тебе побачити, друже, і запросити на свято ірвінського клану. Прецінь ти знаєш, що я там є музикою! Буду співати й танцювати.

– Дякую Джеку, та мені годі!

– Годі? Чому?

– Пан Стар може задержатися в нас, і я муситиму провести його в Каллендер.

– Гаразд, Гаррі, музики з Ірвіні будуть ще й на слідуючий тиждень. До цього часу пан Стар поїде, мабуть, і в тебе не буде вже ніякої перешкоди.

– Ну що ж, Гаррі, треба прийняти запросини твого приятеля, – вмішався в розмову інженер.

– Добре, Джеку, – згодився Гаррі, – за тиждень ми побачимось на забаві.

– Гарно, значить, прийдеш! – кликнув Джек Ріян. – Прощавай, Гаррі, кланяюся вам, пане Стар! Тішуся, що побачився з вами й можу про це сказати товаришам. Вас ніхто досі не забув!

– І я нікого не забув! – відповів інженер.

– Дякую вам в імени всіх!

– Прощавай, Джеку! – сказав Гаррі, ще раз стискаючи руку приятеля.

Джек Ріян, затягнувши знов перервану пісню, зник незабаром у темряві.

За чверть години Джемс Стар і Гаррі, спустившись по останній драбині, вступили в саму глибінь шахти. З платформи, що творила дно шахти, розходилися в усі сторони галереї, якими добувано останні верстви вугілля, що находилося колись в копальні. Були вони викувані в верствах пісковика, а піддержували їх грубезні підпори з дерева або кам’яні стіни із каменя, взятого з сусідніх шахт. Оті підпори піддержували тепер землю, це є грубезні верстви ґрунту, що вкривали колись вугілля. Непроглядима темрява царювала в отих коридорах, освітлених колись лампочками шахтарів та електрикою, якою в останніх роках почато освітлювати копальні. Під темним склепінням не скрипіли вже вагончики, наладовані вугіллям, котячись по шинах, не стукотіли вентилятори, не відзивалися голоси шахтарів, іржання коней та мулів, стукіт джаґанів та вибухи, що долітали сюди з усіх кінців копальні.

– Може, спічнете трохи, пане Стар? – спитав Гаррі.

– Ні, приятелю, я бажав би якнайскорше побачити старого Симона.

– Отже, ходіть за мною, пане Стар. Я піду вперед, хоч не сумніваюся, що ви потрапили б самі й не заблукали би серед отих галерей.

– Розуміється, я добре тямлю ще план цілої шахти.

Гаррі підняв високо лампу, щоби посвітити йдучому за ним інженерови, і вступив у високу галерею, що своїм склепінням

нагадувала церковний звід. Та не вспіли вони пройти й п’ятдесят кроків, як великанський камінь покотився згори і упав недалеко від ніг Джемса Стара.

– Обережно, пане Стар! – кликнув Гаррі, беручи інженера за руку.

– Це камінь, Гаррі! Мабуть, старе склепіння починає вже обсуватися.

– Пане Стар, мені здається, що цей камінь кинула рука чоловіка...

– Рука чоловіка?.. – кликнув інженер. – Що ти хочеш цим сказати?

– Нічого, нічого... Може, це так мені здавалося, пане Стар, – відповів якось ніяково Гаррі, а очі свої так і вп’ялив у непроглядиму темінь, немов бажаючи проникнути її й доглянути, що там у ній скривається. – Ходім дальше. Не тривожтеся, візьміть мене за руку й можете сміло йти.

– Ходімо, Гаррі!

І пішли дальше, а Гаррі час до часу розглядався, повертаючи в усі сторони блідаве світло своєї лампи.

– А далеко ще? – спитав інженер.

– Найдальше за десять хвилин будемо на місці.

– Гарно.

– А все ж таки мені дивно, – заговорив напів до себе Гаррі. – Це мені вперше лучилося! І чому цей камінь упав саме тоді, як ми переходили?..

– Випадок, що порадиш, Гаррі.

– Випадок? – повторив Гаррі, хитаючи головою. – Так... так... випадок!..

Нараз Гаррі спинився, наслухуючи.

– Що таке, Гаррі? – спитав інженер.

– Мені здавалося, що хтось йде за нами, – відповів Гаррі, а потім скоро додав: – Ні, це, мабуть, мені тільки прочулося. Ходім, пане Стар. Держіться добре мене, нехай вам здається, що спираєтесь на палицю.

– Гарна палиця, Гаррі! – відповів інженер. – Та з тебе таки дійсно добра підпора.

І вони мовчки пішли дальше. Гаррі очевидячки був якийсь не свій. Раз-у-раз оглядався та наслухував, немовби бажав зловити який-небудь звук, чи доглянути хоч би маленький промінчик якого світла. Та довкола була темнота і царила безперервна тиша.

V.

Родина Фордів.

В десять хвилин опісля Джемс Стар і Гаррі Форд вийшли з головної галереї.

Молодий гірняк та інженер увійшли в велику прогалину, якщо можна так назвати широку й темну площу. Та зовсім темною вона не була; доходило до неї дещо світла із сусідньої шахти, яка зачиналася в стороні горішніх галерей. Тією то дорогою допроваджувано свіже повітря до шахти Дошар. Розуміється, небагато того свіжого повітря та світла доходило тут у глибину.

Симон Форд вже десять років прожив із своєю родиною в отому підземеллі, саме там, де колись знаходилися великанські машини, що механічно добували вугілля з шахти.

Старий наставник називав не раз своє оригінальне житло "котеджем"[17]. Маючи деяке майно, яке придбав у своєму трудящому житті, міг Симон Форд проживати серед зелені й сонячного проміння в якому-небудь місті. Та ні він, ні його рідня не хотіли покидати копальні, в якій стільки літ щасливо прожили і яка стала для них цілим світом. Дійсно, старий наставник не міг розлучитися із отим "котеджем", що його збудував собі в глибині шотландської горбовини. Крім инших приємностей та користей, міг бути тут безпечний від непроханих гостей, в першій мірі від збірника податків.

В тому часі Симон Форд, бувший наставник шахти Дошар, виглядав собі ще зовсім нічого, помимо своїх шістдесяти років життя. Здоровий, дужий, високий, представляв він собою тип правдивого "савнея"[18].

Симон Форд був потомком старого роду гірняків, що виводили своє походження з часів перших відкрить покладів вугілля в Шотландії. Поминаючи археологічні досліди, чи греки й римляни користувались вугіллям, чи китайці знали його вже довго перед християнською ерою; не входячи в те, чи це правда, що вже в XII віці знали його в Бельгії, можна рішучо сказати, що найскоріше почали його добувати й користуватись ним у Великій Британії. Ще в XI віці Вільгельм Завойовник розділював дохід із копалень Ньюкестля поміж своїх вояків. В XIII віці Генріх III позволив на свобідне добування "морського вугілля". Під кінець того віку згадується про поклади вугілля в Шотландії та Уельсі.

Десь, мабуть, в отих-то часах предки Симона Форда з’явилися в отому вугляному підземеллі й проживали там від того часу з покоління в покоління. Вони були простими робітниками, й важко приходилося їм добувати дорогоцінне чорне каміння. Дехто думає навіть, що тодішні гірняки – добуваючі вугілля, як і ті, що добували сіль, – були дійсними рабами-невольниками. А в XVIII віці ця думка так поширилася в

Шотландії, що під час тодішньої війни зовсім серйозно лякалися вибуху повстання двадцяти тисяч гірняків Ньюкестля, які могли покористуватись нагодою, щоб вибороти собі свободу, якої тоді не мали.

Та як би там не було, Симон Форд був гордий на свою приналежність до великої родини шотландських гірняків. Він працював своїми руками там, де його предки добували вугілля джаґаном та лопатою. Маючи тридцять років життя, став він наставником шахти Дошар, одної з більших в копальнях Аберфайлю, і цілою душею поринув у свою роботу. Багато років працював він отам, пильно сповняючи свої обов’язки. Одинокою журою його було те, що верстви вугілля чимраз більше вичерпуються та – що недалекий час, коли вони зовсім вичерпаються.

Він узявся шукати нових верств по всіх шахтах Аберфайлю, які лучилися між собою підземними хідниками. І дійсно, йому удалося відкрити декілька вугляних жил в останніх роках перед цілковитим понехаянням праць в копальні. У нього був своєрідний змисл відкривця, й інженер Джемс Стар дуже цінив його за те. Він так відчував вугілля в нутрі копальні, як гідроскоп джерело в глибині землі.

Та, як було вже сказано, прийшла хвилина, коли не стало вугілля, а всі розшуки не довели до нічого тому, що воно, мабуть, зовсім вичерпалося. Роботу спинено, гірняки розійшлися.

Було це великим нещастям для більшости гірняків. Повірять сьому ті, які знають, що дійсно людина прив’язується до своєї праці. Для Симона Форда, безперечно, було це більш болюче, ніж для других. Він був справжнім шахтарем, якого життя нерозривно зв’язалося з копальнею. Проживав він у ній від уродження і бажав у ній полишитись навіть тоді, коли всякі роботи припинено. І він полишився, а на його сина, Гаррі, впала жура старатися про все, що було потрібне до життя в отому підземеллі – бо старий наставник, протягом цілих десяти років, ледве, може, десять разів виходив з копальні на поверхню землі.

– Йти нагору? Пощо? – повторяв він й не покидав свого підземелля.

Серед корисних для здоров’я відносин, все серед однакової температури, старий наставник не відчував ні літньої спеки, ні зимових морозів. Його ціла родина почувала себе тут зовсім гарно. Чого ж ще більше бажати?

Та в глибині душі був він вельми огірчений. В нього не було руху, життя, взагалі отої невпинної діяльности, яку несе із собою праця в копальні. Бездіяльність вбивала його. Та все-таки його піддержувала одна невідступна думка.

– Ні, ні! Копальня ще не вичерпалась! – повторяв він заєдно.

І гірко прийшло би тому, хто в присутности Симона Форда смів би сумніватися, що копальня Аберфайль вже навіки полишиться мертвою, що до неї вже не повернеться давнє, бурхливе життя.

Він не тратив надії, що йому вдасться відкрити нові верстви вугілля, які знову привернуть давню велич копальні. Так, він з радої душі взяв би джаґан простого робітника, наколи було б це потрібне, а його старі та дужі ще руки взялись би з новими силами за роботу. Тому він без упину блукав по темних галереях то сам, то з сином – шукав, розглядався по усіх закутках та повертався змучений, однак не без надії в душі, до своєї підземельної хатини.

У Симона Форда була дружина Меджі[19], висока, повна, здорова "goodwife" – як кажуть в Шотландії. Вона, як і Симон, за ніщо в світі не хотіла покинути шахту Дошар, вповні поділяючи із ним його надії і смутки. Вона піддержувала, скріпляла його, додавала надії старому наставникови, своєму вірному товаришеви життя.

– Аберфайль тільки спочиває, Симоне, – говорила вона. – Твоя правда! Це тільки сон, а не смерть!

Меджі рівно ж не жалкувала за життям на поверхні землі; вдоволялася вона вповні родинним щастям в їхньому підземному царстві.

Серед таких-то обставин з’явився у Симона Форда Джемс Стар.

Дожидали його нетерпеливо. Симон Форд стояв у дверях і, побачивши здалека лампу Гаррі, що вказувала дорогу ожиданому гостеви, підійшов йому на стрічу.

– Доброго здоров’я, пане Стар! – кликнув він голосом, що дзвінким гомоном розійшовся по всьому підземеллі. – Будь ласка, зайдіть у хату давнього вашого помічника. Дім родини Фордів гостинний, хоч лежить на 1500 стіп під землею.

– Як вам живеться, дорогий Симоне? – спитав Джемс Стар, стискаючи простягнену руку Симона Форда.

– Гаразд, пане Стар! Та й не може бути інакше тут, де ми відмежовані від всякої негоди. Ваші люди, які виїздять на літо в Ньюгавен, чи Порто-Белло[20], краще зробили б, коли приїхали б провести кілька місяців отут, в копальнях Аберфайлю! Тут не набавились би вони нежитю, як отам у вогкому повітрі столиці.

– Я не буду спорити з вами, Симоне, – сказав Джемс Стар, дуже вдоволений, що старий наставник полишився таким, яким був і перше. – Дійсно, мені приходить на думку, чи не кинути б мені мою хату на Канонґаті[21] й почати жити де-небудь отак, як ви!

– І добре вчинили б, пане Стар! Я знаю одного з ваших давніх помічників, що дуже рад бажав би сусідувати з вами...

– А Меджі? – спитав інженер.

– Добре й поштиве жінчисько! Вона здоровша від мене, якщо так можна сказати, і рада буде погостити вас. Думаю, що не відмовите їй цього.

– Безперечно, що ні, Симоне! – відповів весело Джемс Стар, втішаючись в думках перекускою, яка вповні належалася йому після такого проходу.

– Ви голодні, пане Стар?

– І ще як! Подорож загострила в мене апетит. Я приїхав у погану погоду!

– А там нагорі дощ? – запитав Форд з видимою відразою на лиці.

– Так, Симоне! – сказав Стар.

– А тут, пане Стар, нема ніколи дощу! Так, що я вам буду розказувати про всі гарні прикмети моєї хатини! Ви самі це краще знаєте! Ви приїхали – це головна річ, і ще раз кажу: будь ласка, розгостіться.

Симон Форд і Гаррі ввели інженера в доволі велику кімнату, освітлену кількома лампами, з яких одна звисала із гарно розмальованого сволока.

Стіл, накритий білою скатертю, дожидав гостей. Довкола його стояло чотири стільці, оббиті старою шкірою.

– Здорові були, Меджі! – сказав інженер, входячи до кімнати.

– Здорові, пане Стар! – відповіла шотландка, встаючи на стрічу гостеви.

– Тішуся, що вас бачу, Меджі!

– Я рівно ж, пане Стар. Все приємно бачити, добрих людей!

– Снідання готове, жінко? Не треба давати ждати на нього пану інженерови. Він голодний, як гірняк, і побачить, що завдяки нашому Гаррі усього маємо доволі на нашій дачі. А правда, Гаррі, – говорив дальше Симон, звертаючись до сина, – до тебе приходив Джек Ріян.

– Знаю, тату, ми стрічали його по дорозі, в шахті Ярова.

– Гарний хлопець з нього, – сказав Симон, – та йому, здається, більше припадає до вподоби життя на землі. Він не гірняк у душі! Сідайте, пане Стар! Поснідаймо гарно, бо ми пізно вернемося на вечерю.

Підходячи до стола, інженер звернувся до господаря:

– Пождіть, Симоне! Хочете, щоб я поснідав з апетитом?

– Буде це мені дуже приємно, пане Стар, – відповів старий наставник.

– Та до того потрібний спокій духа, а мені хочеться задати вам два питання.

– Говоріть, пане Джемс!

– Ви писали, що скажете мені щось цікавого?

– Дуже цікавого, дійсно.

– Для вас?..

– Для вас і для мене, пане Стар, та я про це розкажу вам по сніданню і деінде. Інакше ви не повірите мені.

– Симоне! Гляньте мені прямо в очі!.. Цікава вістка?... Так? Гарно... Більше мені нічого не треба, – сказав він, немовби прочитав в очах Форда бажану відповідь.

– А друге питання? – спитав Симон Форд.

– Не знаєте ви, Симоне, хто міг би написати мені оте письмо? – відповів інженер, показуючи анонімного листа.

Симон Форд взяв письмо, прочитав його уважно, відтак передав синови, говорячи:

– Ти знаєш цей почерк?

– Ні, тату! – відповів Гаррі.

– І на листі був штамп: "Аберфайль"? – звернувся Форд до інженера.

– Так, такий самий, як і на вашому.

– Що ж ти на це скажеш, Гаррі? – спитав Симон, дещо збентежений.

– Думаю, що хтось хотів спинити пана інженера і не допустити, щоби він до нас навідався.

– Та хто це міг би бути? – кликнув старий наставник. – Хто це міг би відгадати мої найтайніші думки?..

Симон Форд задумався, й допервa голос Меджі розбудив його з тієї задуми.

– Сідайте, пане Стар, – сказала вона, – бо снідання вистигне. Залишіть тепер думку про цей лист.

Всі посідали за стіл. Джемс Стар усів на почесному місці, проти Меджі, а батько й син проти себе.

Снідання було дійсним шотландським пиром. Найперше подано юшку "гоч-поч", в якій плавали спорі шматки м’яса. По думці старого Симона – то ніхто краще від Меджі не знав способу приправи цієї смаковитої юшки.

Те саме було з потравкою "куклейк" – зробленою з когута і ярин. Була вона знаменита.

Головною стравою, одначе, був "гаджі" – національний шотландський пудинг, зроблений з м’яса і ячмінної муки.

Цей саме знаменитий пудинг, – що надихнув поета Бурнса до написання одної прегарної оди, – зазнав судьби всіх досконалостей цього світа: зникнув на очах, наче мрія...

Все те закроплювано пивом, що походило з найліпшого единбурзького бровару.

Меджі удостоїлася найкращих признань від гостя.

На закінчення прийшов ще десерт, що складався з сира й кексів, – вівсяних пляцків, які перекушувано, попиваючи притім з маленьких чарок "віскі-бодж", стару двадцятип’ятилітню житнівку, ровесницю Гаррі.

За столом просиділи майже годину.

Джемс Стар і Симон Форд не тільки гарно попоїли, а й наговорилися доволі, головно про минуле копалень Аберфайлю.

Гаррі мовчав майже цілий час і двічі вставав із-за стола й виходив кудись з хати. Очевидно, тривожила його нежданa пригода з каменем, а також й історія з анонімним листом не причинялася до вспокоєння його.

– Гарний у вас син, – запримітив інженер до Симона й Меджі, коли Гаррі вийшов з кімнати.

– Так, пане Стар! Добра з нього дитина, – відповів старий гірняк.

– І подобається йому тут, в підземеллі?

– Він нізащо в світі не покинув би нас.

– А як вам колись прийдеться оженити його?

– Оженити Гаррі? – кликнув Симон. – Та з ким? З якою-небудь дівчиною зверху, що любить танці, розривки, яка волітиме життя отам, на землі, ніж у нашому підземеллі? Гаррі й сам не захоче такої!

– Так ти, прецінь, не захочеш, Симоне, щоб Гаррі ніколи не женився? – сказала Меджі.

– Я нічого не хочу, – втім, не час ще думати про те, – сказав гірняк. – Хто знає, може, ми знайдемо йому...

В тій хвилині повернув Гаррі, й Симон замовк. Меджі встала, і всі пішли за її приміром.

– Тепер, Симоне, слухаю вас! – почав інженер.

– Пане Джемс, мені потрібні не ваші вуха, а ноги. Відпочили ви вже?

– Відпочив і покріпився, Симоне. Готовий я йти з вами, куди захочете.

– Гаррі! – звернувся старий Форд до сина. – Засвіти наші гірничі лампи.

– Ви берете гірничі лампи? – спитав Джемс, дуже здивований тому, що в копальні, в якій не було вже вугілля, не треба було лякатися вибуху газів.

– Із-за обережности, пане Стар!

– Може, захочете також переодягнутися в стрій шахтаря, Симоне?

– Ще ні, пане Стар, – відповів старий гірняк, а його очі замиготіли якимсь дивним блиском.

Гаррі, який тільки що повернув у кімнату, знову вийшов і приніс три гірничі лампи. Одну подав він інженерови, другу батькови, а третю лишив собі і взяв ще в руку доволі грубу палицю.

– Ну, ходімо, – сказав Симон, беручи на плече джаґан, що стояв біля дверей.

– Ходімо, – повторив інженер, – до побачення Меджі!

– З Богом! – попрощала їх шотландка.

– Жінко! А приготуй нам добру вечерю, – кликнув Симон, – бо ми повернемо голодні!

VI.

Загадкові явища.

Загально звісно, як забобонним є населення низинної та й гірської Шотландії. В деяких околицях фермери, збираючись вечорами, люблять розказувати казки, що своїм змістом основані на давніх переказах старинної мітології. Хоч в отих сторонах просвіта розповсюджена широко, все ж таки не розвіяла вона отих старинних легенд, які немовби зрослися із землею старої Каледонії. Живе там ще світ духів, привидів, чарівниць та домовиків. Являється ще там злий дух, в якого викупитись можна тільки грішми. Він зоветься "Сер". В шотландських верховинців його поява віщує близьку смерть. "Май-Муліч" являється в подобі молодої дівчини з волохатими раменами й перестерігає родину перед грозячими небезпеками. Чарівниця "Банші" звіщає якісь важні, сумні події, домовники "Бровнії" хоронять домашнє огнище, а демон "Уріск" проживає головно в диких провалах коло озера Катрайн, і багато инших.

Очевидно, що також і населення шотландських копалень внесло свою пайку казок і легенд в оте мітологічне царство. Якщо гори заселені всякими надприродними єствами, лихими і добрими, то наскільки більше повинно їх бути в глибокій темряві підземелля копалень! Хто ж, як не дух ночі, спричиняє підземельний грюкіт тоді, коли над землею лютує буря; хто наводить гірняка на слід нових верств вугілля; хто запалює гази і спричинює страшні підземельні вибухи?

Ота віра була широко розповсюджена серед забобонних шотландців. Більшість гірняків без вагання приписувала найзвичайніші, чисто матеріальні явища діланню якихсь надприродних сил

І даремне було б переконувати їх в тому. Та і де ж можна б знайти кращий ґрунт для розповсюдження отих забобонів, як не в глибині копальняного підземелля?

А копальні Аберфайль, які були саме немов у серці отих забобонів та віри в надприродні явища, самі постачали чимало матеріалу для них, тому-то й всяким легендам не було кінця. Треба ще замітити, що деякі явища в отому часі, про який іде оповідання, не були ще розсліджені, тому й піддержували собою віру в чуда.

Одним з найбільше забобонних гірняків на шахті Дошар був товариш Гаррі – Джек Ріян, великий обожатель усяких надприродних явищ. Усі фантастичні перекази й легенди він передав у формі пісень, які тішилися великим успіхом у довгі зимові вечорі.

Не лиш Джек Ріян, але й усі його товариші голосно доказували, що в копальнях Аберфайлю часто являються невмолимі єства, подібно, як це діється і в горах Шотландії. Після їх думки навіть було б дивно, коли б цього не було. Дійсно, де можна було найти кращу обстановку для привидів, домовиків, чарівниць, як не глибоку, темну копальню? Декорації готові, чому ж не з’явитися на сцені фантастичним акторам?

Такі думки були в Джека Ріяна та його товаришів з копальні. Як вже було сказано, всі шахти були получені між собою довгими підземними галереями, викуваними в скелях, між якими находились верстви вугілля. Так, отже, під графством Стірлінг простягався величезний простір, пронизаний тунелями, підземними хідниками, щось в роді підземного лабіринту, який подобав на великанське муравлище.

Гірняки з різних шахт часто стрічалися зі собою, чи то сходячи в шахти, чи по роботі, виходячи наверх. Стрічались, передавали собі новини та всякі гадки, що блискавкою розносилися по підземеллі, досягаючи не раз, підсичені уявою, неймовірних розмірів. Тільки двоє людей, дещо більше освічених та зрівноважених, не піддавалося тій загальній струї. Вони не дуже-то вірили привидам, не дуже-то прислухувались оповіданням про домовиків та чарівниць.

Це були – Симон Форд і Гаррі. Вони ділом доказали непохитність своїх думок, залишаючись проживати в підземеллі навіть тоді, коли в шахті Дошар припинено роботи. Добродушна Меджі була, мабуть, схильна до віри в надприродні явища, як кожна справжня шотландка, та лишалось її хіба собі самій розказувати про всякі привиди, що й, здається, вона робила, щоби не забулася давня традиція.

Якби Симон і Гаррі Форд були такі забобонні, як їх товариші, то все ж таки не віддали б вони копальні духам ні чарівницям. Надія відкрити нові верстви вугілля заставила б їх не лякатися ніяких привидів ні духів. Вся їх віра та забобонність зводилася до одного, а саме: їх ніколи не покидала думка, що копальні Аберфайль вже вичерпалися. Можна сказати, що в Симона та його сина була під тим оглядом тверда віра, якої ніщо в світі не в силі було захитати.

Тому-то батько й син, протягом десять років, не пропускали ні днини, щоби, узброївшися в джаґани, лопати, гірничі лампи, не шукати вперто й з сильною вірою в успіх нових верств вугілля по цілому підземеллі.

Що не вдалося вчора, це можна було осягнути завтра і тому Симон та Гаррі рішилися продовжувати свої розшуки аж до самої глибини, де вже зачинався граніт. Вони рішилися жертвувати своє життя на те, щоб повернути копальням Аберфайлю давнє їхнє багатство. Якщо помер би батько, не дійшовши до наміреної мети, так полишиться син, що буде далі продовжувати його роботу.

При отих своїх розшуках звертали вони увагу й на стан копальні та її забезпеку. Вони пильно розглядали усі ходи, чи не грозить якому небезпека, що завалиться, чи не треба закрити яку-небудь частину шахти. Коли в якому місці протікала вода з горішніх верств землі, вони відпроваджували її, заводячи своєрідну каналізацію. Одним словом, вони добровільно взялися зберігати цей клаптик землі, вбогий тепер, та який колись дав стільки багатства, яке, щоправда, перемінилося в дим.

Під час отих розшуків Гаррі запримічував не раз явища, які даремно силкувався пояснити собі. Так, йдучи не раз вузькою поперечною галереєю, чув він стукіт, подібний до сильних ударів джаґана в стіну шахти.

Гаррі, що не лякався нічого, прискорював свій хід, щоби розвідати причину того стукоту. Та підземний коридор був порожній, а на його стінах, хоч як він освітлював їх лампою, не було ніяких свіжих слідів джаґана чи лопати. І думав він тоді, що це його слух обманув, або що був це якийсь дивний відгомін. Часом, освітлюючи нагло яку-небудь розколину своєю лампою, він бачив, що перед ним майнула тінь. Він кидався вперед, та не находив нічого, хоч ніде не було місця де могла б схоронитися людина.

Двічі в останньому місяці Гаррі чув виразно, оглядаючи західну частину копальні, далекий гомін, неначе спричинений вибухом динаміту. Останнього разу під час точних оглядин копальні запримітив він, що один із стовпів що піддержував поперечну галерею, розколений вибухом.

При світлі лампи Гаррі точно розглянув те місце. І, вдивляючись в сліди вибуху, питав себе в душі, яка була його ціль: чи відкрити нові поклади вугілля, чи таки прямо так завалити цю частину копальні? Гаррі роздумував над тим і сказав про своє відкриття батькови, та ні один, ні другий не вміли собі цього пояснити,

– Дивно, – часто говорив собі Гаррі, – важко припустити, щоби якась людина знаходилася в копальні, а преціньне можна сумніватися в тому! Чи ще хто другий, крім нас, шукає нових верств вугілля, або, може, хоче знищити останки копальні? Та пощо? Я вистежу це, хоч би прийшлось мені віддати своє життя!

Два тижні до того дня, коли то Гаррі провадив інженера по галереях шахти Дошар, йому майже вдалося це досягнути.

Йшов він в південно-західній частині копальні з сильною ліхтарнею в руці. Нараз видалось йому, що на кількасот кроків перед ним майнув промінчик світла й зник в коридорі, який йшов упоперек. Він кинувся за отим підозрілим світлом.

Та даремний був його труд. Не знайшов нічого. Відкидаючи всяку думку в надприродність цього явища, яке він бачив, прийшов до висновку, що це якесь загадкове єство блукає по копальні. Та що він не робив, як не шукав – все було даремне.

Гаррі рішився ждати, може, випадок відкриє йому цю тайну. Ще не раз бачив він блукаюче світло, що подібне було до блудних огнів. Та зникало воно скоро, і не можна було віднайти його причину.

Коли б Джек Ріян та инші гірняки були бачили це світло, вони, без сумніву, були б добачували в ньому щось надприродне. Та ні Гаррі, ні старому Симонови не приходило це на думку. І коли вони говорили про оті явища, то Симон все казав:

– Пожди, мій сину, колись воно роз’ясниться!

Та ні Гаррі, ні його батька не стрінуло ніколи в підземеллі нічого лихого. І якщо камінь, що впав сьогодні під ноги інженера, був кинений рукою злочинця, так вчинив він це допервa вперше.

Джемс Стар, коли його спитали, висказав здогад, що камінь відірвався від стелі галереї. Та Гаррі не годився на таке пояснення. Після його думки камінь не впав, а хтось його кинув. Він не міг би так упасти, як упав, коли б сам відірвався від стелі.

Гаррі добачував в цьому явний замах на себе, свого батька, а навіть на інженера. На основі всього вищесказаного, може, й був він вправі так думати.

VII.

Проба Симона Форда.

Старинний дерев’яний годинник видзвонив дванадцяту годину, коли Джемс Стар разом з Симоном і Гаррі вийшли з помешкання старого наставника. Сонячне світло, що доходило з підземелля крізь головну шахту, слабо освітлювало підземну галерею. Тут, недалеко головного входу в копальню, не треба ще було світити лампи, та пускатися без них в дорогу було годі, тому що Симон хотів повести інженера на самий кінець шахти Дошар.

Пройшовши зо дві милі[22], прийшли вони у доволі вузький тунель, що підпертий був дерев’яними балками, оброслими із-за старости білим мохом. Цей тунель простягався майже в тому самому напрямі, куди плила річка Фарс, що находилася 1500 стіп понад ним.

Симон Форд, думаючи, що інженер призабув уже положення шахти Дошар, пояснював його інженерови, нагадуючи, що саме находиться на поверхні землі в тім місці, куди вони йшли. Так, отже, говорили вони цілий час дороги.

Гаррі йшов вперед, освітлюючи своєю ліхтарнею дорогу. Часом наглим рухом повертав світло ліхтарні в яку-небудь закутину чи розколину в стіні тунелю, придивляючись пильно усюди, чи не догляне чого підозрілого.

– Довго будемо ще так йти, Симоне? – спитав інженер.

– Ще півмилі, пане Стар. Давно колись могли б ми проїхати цю дорогу візочком! Які то давні часи!

– Значиться, ми йдемо аж на кінець останньої шахти? – спитав Джемс Стар.

– Так, я бачу, що ви ще добре визнаєтеся в копальні.

– Так, Симоне, та мені здається, що дальше йти вже годі!

– Так, пане Стар, саме тут добули ми останній кусник вугілля. Тямлю це, як нині. Я сам завдав джаґаном останній удар отим скелям, і він відізвався голосніше в моїх грудях, ніж по камінню. Та даремні були зусилля. Не було вже нічого, крім пісковика! І коли останній вагончик під'їхав до виходу з шахти, то видався він мені похоронним возом! Здавалося мені, немовби він вивіз зі собою душу копальні.

Зворушення, яке пробивалося зі слів старого наставника, відбилося й в душі інженера. Того роду почування мусять огортати душу моряка, якого корабель топиться, та мужика, якого проганяють з його батьківщини і відбирають землю.

Джемс Стар простягнув свою руку до Симона, який стиснув її сильно й кликнув:

– Так, так! Того пам'ятного дня всі ми помилилися. Стара копальня не завмерла! Ні! Гірняки покинули не мертве тіло, і я позволю собі вам сказати, пане Стар, що серце нашої копальні ще б'ється.

– Говоріть, Симоне! Ви відкрили нові верстви вугілля? – кликнув інженер, не пануючи над собою. – Я так і думав! Це виходило ясно з вашого листа. Вістка з копальні Дошар! Яка ж вістка може мене цікавити, як не про нові верстви вугілля?..

– Пане Стар, я не хотів говорити кому другому...

– І гарно вчинили, Симоне! Та скажіть, будь ласка, як ви відкрили ті нові верстви...

– Вислухайте мене, пане Джемс, – перебив йому старий Симон. – Я відкрив не вугілля...

– А що ж?..

– Тільки безумовний доказ, що вугілля таки тут ще є.

– Який саме доказ?

– Чи можете й подумати, щоби з землі добувався вугляний газ, коли б не було вугілля, що витворює його? Немає наслідків без причини...

– Як немає диму без вогню! І ви зовсім певні того, що це дійсно вуглеводень?

– Стрий гірняк не помиляється, – сказав Симон. – Я пізнав нашого старого ворога – копальняний газ!

– А якщо це який инший газ? – спитав збентежено Джемс Стар. – Вуглеводень – це ж газ без запаху та краски. Його присутність пізнати можна тільки тоді, коли він вибухає...

– Пане Джемс, позвольте мені розказати вам, що і як зробив я. Вибачте, якщо це забере дещо часу.

Джемс Стар знав старого і знав, що краще йому не перебивати.

– Пане Стар, – почав знов Симон Форд, – за отих десять літ не було й одного дня, щоб я й Гаррі не думали, як би привернути копальні давню велич – ні одного дня! Якщо були ще які верстви вугілля, так ми рішили знайти їх. Та в який спосіб? Вибухом? Цього не могли ми вчинити! Та зате в нас було чуття гірняків, а оте чуття буває часами бистріше від розуму... Бодай так воно мені здається...

– Не перечу вам, – запримітив інженер.

– А між тим Гаррі, що блукав по західній части копальні, запримітив раз два огники, які гасли й з’являлися зненацька десь отам, в крайніх галереях. Звідкіля бралися оті огні, не розумів я, й досі не розумію. В кожнім випадку оті огні доказували присутність вугляного газу, а для мене присутність того газу є доказом, що в підземеллі находиться вугілля.

– А не спричиняли оті огні ніякого вибуху? – спитав зацікавлено інженер.

– Часом бували легкі локальні вибухи, такі, як оті, що я їх сам викликував, бажаючи пересвідчитися про існування газу. Ви пригадуєте собі, в який спосіб не допускали до вибухів в копальні в тих часах, коли ще не знали охоронної лампи нашого доброго генія – Гумфрі Деві?

– Так, – відповів Джемс Стар, – ви хочете говорити про "покутника?" Та я ніколи ще не бачив його при роботі.

– Розуміється, пане Стар, ви надто ще молоді, не дивлячися на ваших п’ятдесят літ, тому й не могли того бачити. Та я з десять років старший від вас і бачив ще посліднього "покутника" в копальні. Його звали так тому, що він носив довгу монашу рясу, а дійсне ім’я його було: чоловік огню – "fireman". Та в тих часах не знали ще иншого способу, як боротися із небезпечним газом, лиш тільки той, що розріджували його легкими вибухами, поки його не назбиралось ще багато в горішніх галереях копальні. Тому-то "покутник", прибраний в маску з каптуром на голові, завинений в грубу міцну нагортку, повзав по землі. Дихаючи чистим повітрям удолині, держав він у правій руці, високо над собою, запалений смолоскип. Змішаний з повітрям вугляний газ вибухав легко, не спричиняючи більшої шкоди. Так поступали дотi, доки не найшла лампа Деві примінення в шахтах. Я знав про цей спосіб і, випробовуючи

його, пересвідчився про існування газу в копальні, а що за тим слідує й про те, що верстви вугілля мусять ще знаходитися в шахті Дошар.

Все те, що старий гірняк розказував про "покутника", було правдою. Саме в той спосіб в давніх часах прочищували повітря від газу в підземеллях копалень.

Копальняний газ, або, як його часом називають – болотний газ, без краски та майже без запаху; дуже мало в нім складників, які можна б використати до освітлювання, дуже шкідливий для легень. Гірняк не міг би жити в атмосфері, пересиченій отим газом, як не можна жити в газометрі, наповненім світляним газом. Копальняний газ, так як світляний, вже при 5-10% його у повітрі, в замкненому просторі спричинює вибух. Маленької іскорки потрібно, щоби спричинити величезний вибух, що веде звичайно страшну катастрофу в копальні. Перед тою небезпекою хоронить лампа Деві, якої металева циліндрова сітка відмежовує полумінь світла від газу.

Цю лампу з часом удосконалено. Якщо вона розіб’ється, так зараз гасне. Та звідкіля все-таки лучаються вибухи в копальні? Діється це тому, що ніколи не можна запобігти необережности гірняка, який спричинює не раз вибух, закуривши, помимо заборони, папіроску чи файку, або іскрою, що вилетіла з-під його джаґана, лупаючого камінь.

Не в усіх копальнях находиться отой небезпечний газ. Там, де його нема, можна вживати звичайних ламп. Так, приміром, в анзінських копальнях, – у шахті Тієр, – зовсім цього газу нема. Коли знову в копальні находяться верстви чорного вугілля, копальняний газ може добуватися з нього в більшій кількости. Тільки лампа Деві хоронить вповні перед вибухом, тим більше страшним, що не раз спричинює він катастрофу в копальні, в якій гинуть сотки робітників.

Йдучи дальше, Симон Форд оповідав інженерови про свої заходи, щоби виказати існування вугілля в копальні, як це він пересвідчився, що

дійсно копальняний газ добувається в глибині крайньої шахти в західній стороні копальні. Розказував, як він спричиняв локальні вибухи, щоби пересвідчитися, що газ таки добувається із нутра копальні. Вправді, його мало, та зате добувається він без упину.

За годину по виході з помешкання Форда перейшли вони чотири милі. Інженер, піддержуваний цікавістю, навіть не запримітив цього. Він передумував це, що розказав йому старий гірняк. І в думках прихилявся до погляду Форда, що поява копальняного газу доказує присутність вугілля. Та чи були це верстви вугілля на широкому просторі, чи тільки невеличкі останки давнього багатства копальні – ось тут було важливе питання.

Гаррі, який йшов попереду, спинився.

– Ми прийшли, – кликнув Симон. – Славити Бога, що ви тут, пане Джемс, й вкінци про все довідаєтеся.

Твердий голос старого гірняка дрижав.

– Любий Симоне, заспокойтеся, – сказав до нього інженер. – Я рівно ж зворушений, як і ви... Отже, не тратьмо часу.

В тім місци остання галерея шахти розширювалась, творячи щось в роді темної печери. Тут не було ніякого виходу наверх і галерея, глибоко врізуючись в скалу, не мала ніякого безпосереднього получення з поверхнею землі графства Стірлінг.

Джемс Стар, незвичайно зацікавлений, оглядав оту частину підземелля, в якій вони знайшлися.

На стінах в глибині печери було ще видно сліди останніх ударів джаґана, як рівно ж кілька дір з динамітових патронів, що розсадили кусень скелі, покінчуючи отим роботи копальні. Стіни в отій галереї були

незвичайно тверді, так, що нічим не треба було їх скріплювати. Саме тут скінчилися верстви вугілля і звідсіля вивезено останній його кусень, що й покінчило роботи на шахті Дошар.

– Пане Джемс, – сказав Симон, – ми тут зачнемо нашу роботу, бо, мабуть, за отою стіною, ближче чи дальше, лежать нові верстви вугілля.

– І ви пересвідчилися, що дійсно отут, із отих скель, добувається газ?

– Саме тут, пане Джемс, – відповів Симон Форд. – Я запалював його, підносячи лампу вгору. І Гаррі робив те саме.

– А як зависоко? – спитав Джемс Стар.

– Десять стіп над землею, – відповів Гаррі.

Джемс Стар сів на скелю. Він понюхав довкола себе повітря, а відтак глянув на обох гірняків таким поглядом, немов би починав сумніватися в їх словах, хоч як вони видавалися приманливими.

Річ у тому, що копальняний газ має таки дещо запаху; інженер дуже був здивований, що, хоч в нього був незвичайно розвинений змисл нюху, він не міг запримітити присутности вибухового газу. На всякий випадок, якщо він навіть й находився у повітрі, то було його там дуже мало. Значиться, не треба лякатися вибуху й можна безпечно відкрити лампу, щоби зробити пробу, як це вже не раз робив старий гірняк.

В оцей мент Джемса Стара огорнула тривога, та не перед вибухом газу, а тривожило його те, що, може, того газу нема у повітрі.

"Невже б вони мали помилятись? – майнула в нього думка. – Немислиме! Вони розумні люди, що знають своє діло! Та хто знає..." Тому він зі зворушенням дожидав, щоби в його присутности повторилося те явище, про яке так розказував Симон. Та рівночасно й

Гаррі, мабуть, запримітив те саме – це є, що не чути своєрідного запаху копальняного газу, бо крикнув зміненим голосом:

– Тату! Мабуть, газ вже більше не добувається з отої стіни!

– Не добувається більше? – кликнув старий гірняк і, закусивши губи, кілька разів потягнув сильно носом.

Відтак крикнув нетерпляче:

– Дай мені свою лампу, Гаррі!

Дрижачою, мов у лихорадці, рукою вхопив Симон лампу, відкрутив металеву сітку, що огортала полумінь, і підняв її в гору.

Та вибуху не було. Не було й навіть легкого шипіння, що доказувало б хоч про невеличку кількість газу у повітрі.

Симон Форд взяв у Гаррі палицю, прикріпив до неї лампу й підняв її скільки міг високо вгору, де повинен був знаходитися, хоч у невеличкій кількости, газ.

Та полумінь лампи горіла рівно й ясно, як перед тим.

– Приближіть лампу до стіни, – сказав інженер.

Симон підніс лампу в те місце біля стіни, у якому ще вчора запримітив був газ.

Рука старого дрижала, коли він старався наблизити лампу до щілини, що находилася в горішній частині стіни.

– Пробуй ти, Гаррі, – сказав старий.

Гаррі взяв лампу й водив нею у різних місцях стіни галереї, та й це на ніщо не придалося. Не було чути навіть легкого тріскоту, так питомого тим місцям, з яких добувається копальняний газ.

Газ не запалився, значить, його не було.

– І знов нічого! – кликнув Симон, стискаючи кулаки, більше з досади, як з пересвідчення про невдачу.

Та тут Гаррі крикнув...

– Що там? – спитав з поспіхом інженер.

– Щілини в стіні забиті!

– Дійсно? – спитав старий гірняк.

– Гляньте, тату.

Гаррі не помилявся. Приглянувшись ближче, можна було запримітити при світлі лампи, що щілини в стіні були заліплені вапном й замазані зверху вугляним пилом.

– Це він! – крикнув Гаррі. – Ніхто більше, як тільки він!

– Він? – повторив Джемс Стар.

– Так, цей загадковий чоловік, який блукає по нашій копальні, якого я сотні разів запримічав, та ніколи не міг зловити! Тепер вже ясне, що це він написав вам цей лист, пане Стар, щоби не дати вам приїхати на стрічу з моїм батьком. Врешті, то він кинув на нас каменем в галереї шахти Ярова! Тут не може вже бути про те двох думок! Це діло людської руки.

Гаррі говорив з такою енергією та вірою, що моментально вспів пересвідчити про правду своїх слів інженера. А старого Симона й не треба було переконувати. Втім, заліплена щілина була найкращим доказом цього, що говорив Гаррі.

– Візьми джаґан, Гаррі, – кликнув Симон Форд, – і стань на мої плечі. В мене ще доволі сили, щоби тебе вдержати!

Гаррі зрозумів, про що розходиться батькови. Симон похилився до стіни, а Гаррі виліз на його плечі тай почав джаґаном розбивати забиту щілину.

Незабаром роздалось шипіння, неначе б хто розкорковував пляшку шампана.

Гаррі схопив лампу і підняв її до щілини...

Роздався легкий тріск, і невеличке червоне полум’я, окружене голубим колісцем, замиготіло на стіні, як блудний огник. Гаррі скочив на землю, а старий гірняк, не тямлячись з радости, схопив руки інженера й крикнув:

– Бачите, пане Джемс, газ горить – значиться: є вугілля!

VIII.

Вибух динаміту.

Проба старого гірняка вдалася. Вугляний газ витворюється, як звісно, тільки там, де знаходиться кам’яне вугілля. Инша річ – кількість того вугілля. Про це можна буде допервa пізніше дізнатися. Такі висновки шибали в думках інженера на основі тього, що він тепер бачив. До таких самих висновків прийшов уже раніше і Симон Форд.

"Так, – роздумував інженер, – за отою стіною тягнуться верстви вугілля, котрого не вміли віднайти ті, в чиїх руках був провід копальні. Шкода, що треба буде наново розпочинати усю роботу, бо копальню закинено вже тому десять літ. Та це нічого! Ми найшли вугілля і використаємо його до останнього кусника!

– Що ж, пане Джемс? Що ж ви на оте наше відкриття? Чи я надаремно турбував вас? Думаю, що не будете жаліти, що надаремно заглянули ще раз у шахту Дошар...

– Ні, ні, мій приятелю! – відповів Джемс Стар. – Ми не тратили часу, йдучи сюди. Та втратимо його зовсім певно, якщо негайно не вернемося до вашої хати, Симоне. Завтра ми знов прийдемо сюди, розіб’ємо динамітом цю стіну і, якщо верстви вугілля покажуться доволі значними, я воскрешу спілку нового Аберфайлю, з чого, мабуть, давні акціонери будуть вдоволені. За кілька днів повинні вже вивозити вугілля з нової копальні!

– Гарні ваші слова, пане Джемс! – кликнув Симон Форд. – Стара копальня відмолодне, як вдовиця, що вдруге виходить заміж. Знов вернеться тут давнє життя, почується стукіт джаґанів, вибухи, скрипіт вагонів, гудок машин! І все те я вже бачу. Думаю, пане Джемс, що не будете вважати мене вже надто старим до моєї давньої роботи наставника.

– Ні, любий Симоне, певне ж, що ні! Ви навіть молодші від мене.

– А ви знов будете в нас директором! Коби тільки отого вугілля вистало на довший протяг часу і Господь дав мені те щастя вмерти, не бачачи його кінця!

Радість старого гірняка була безмежна. Інженер був рівно ж нею захоплений. Тільки Гаррі був задуманий. Ще раз переходив він у думках

оті загадкові явища, які супроводжували відкриття нових верств вугілля, і те все тривожило його з огляду на будучину.

За годину Джемс Стар і його товариші повернули до домівки старого наставника.

Інженер вечеряв з великим апетитом, мовчки притакуючи всім планам старого гірняка, і якщо б не нестримне бажання як найскорше дожити завтрашньої днини, він ніколи не спав би так гарно, як у глибокій тишині цього підземелля.

На другий день, по доброму сніданню, Джемс Стар, Симон Форд, Гаррі і навіть Меджі вибрались в дорогу до нової копальні. Всі йшли, як справжні гірняки, з гірничими знаряддями і з динамітовими патронами для розриву стіни, за якою мало знаходитися вугілля. Гаррі, крім великої ліхтарні, взяв ще гірничу лампу, яка могла горіти дванадцять годин.

– До роботи! – кликнув Симон, коли вони дійшли до кінця галереї.

І він підняв великий джаґан, потрясаючи ним сильно у повітрі.

– Пождіть, – сказав Джемс Стар. – Гляньмо, чи не зайшло тут що нового і чи газ добувається ще дальше із щілин.

– Ваша правда, пане Стар, – запримітив Гаррі. – Що сталося вчора, могло статись і сьогодні.

Меджі, сидячи на камені біля протилежної стіни, цікаво оглядала печеру та кам’яну стіну, яку треба було усунути.

Пересвідчилися, що все полишилось так, як було вчора. Щілини були отверті, газ добувався наверх, та дуже слабо, мабуть, тому, що тепер мав свобідний вихід. В кожному разі не було його стільки, щоби міг

спричинити вибух. Тому Джемс Стар і його товариші могли безпечно працювати.

– Берімся за роботу! – сказав Симон.

І незабаром під його сильними ударами почала лупатися скала. Були це верстви пісковика, які звичайно бувають недалеко кам’яного вугілля.

Джемс Стар підіймав відлупані кусники і пильно розглядав їх, надіючись найти які-небудь сліди кам’яного вугілля.

Може, з годину тягнулася ця робота. Незабаром виднів доволі глибокій отвір у стіні тунелю.

Тоді Джемс Стар вибрав місце, де треба було вивертіти діри, потрібні до заложення динамітових патронів, щоби спричинити вибух. Вкоротці було це зроблено. Джемс Стар і його товариші усунулися набік.

– Мені ніколи не билося так моє серце, пане Стар, – сказав Симон, зворушений. – Я бажав би вже зараз забратися до роботи.

– Заждіть, Симоне, – сказав інженер, – невже ж ви надієтеся знайти за оттою стіною готову копальню?

– А чому ж би і не надіятись, пане Джемс? – відповів старий гірняк. – Якщо мені й Гаррі пощастилося відкрити отут вугілля, то чому ж нам не має пощаститись і дальше?

Динаміт експлодував, і глухий відгук роздався по цілому підземеллі.

Джемс Стар, Меджі, Гаррі й Симон Форд негайно підійшли до розваленої стіни.

– Пане Джемс, пане Джемс! – кликав гірняк. – Гляньте, відчинені двері!

Порівняння Симона Форда було оправдане тим, що на місці вибуху в стіні скелі показався просторий отвір, якого глибину годі було означити.

Гаррі виліз на край отвору і хотів негайно туди ввійти, але інженер спинив його, кажучи:

– Пожди, нехай там прочиститься повітря!

– Так, зажди, щоб ти не попарився! – кликнув і Симон.

Минуло чверть години тривожного дожидання. Відтак Симон прив’язав до палиці лампу і просунув її в нововідкриту яму. Полум’я лампи горіло ясно.

– Можеш йти, Гаррі, – сказав Джемс Стар, – ми підемо за тобою.

Отвір, який спричинив вибух, був настільки великий, що можна було крізь нього вигідно перейти. Гаррі взяв ліхтарню, поліз туди не надумуючись і незабаром зник у темряві.

Джемс Стар, Симон і Меджі дожидали його, не рухаючись. Минула хвилина, що здавалася безконечною. Гаррі не вертався. Підійшовши ближче отвору, Джемс Стар не доглянув навіть світла ліхтарні, яка повинна б була освітлювати нове підземелля.

"Чи не притрапилось йому що лихого? Може, впав він де в яку глибінь?" Такі думки ворушилися в дожидаючих повороту Гаррі.

Старий гірняк, не слухаючи нікого, хотів йти вже за сином, коли нараз замиготіло в отворі світло, спершу слабке, а відтак все сильніше, і з ями відізвався голос Гаррі:

– Ходіть, пане Стар, ходіть, тату! Шлях у новий Аберфайль відкритий!

IX.

Новий Аберфайль.

Коли б інженери, при помочі якої-небудь надлюдської сили, могли піднести наверх кусень шотландської поверхні, отак з 1000 стіп завглибшки, разом зі всіма озерами, ріками, заливами і прибережними землями графства Стірлінг, Думбартом і Ранфре – то вони найшли би під тою покришкою землі великанську пропасть, з якою могла б хіба тільки зрівнятися звісна Мамутова печера в Кентуккі. Ця пропасть складалась би із тисячів поодиноких закопів, різних щодо величини та форми, так, немов вулій, чудесно збудований і призначений не для бджіл, а для всіх іхтіозаврів та птеродактилів давніх геологічних епох!

Цілий лабіринт галерей, одні вищі від бань найвищих храмів, другі зовсім низькі; одні рівні і прості, инші йдучі впоперек, – виповняв собою цей вулик.

Балки, що піддержували оті галереї, грубі стіни, що їх розділювали, а навіть і стелі в отому підземеллю були із пісковика або граніту. Та поміж тим камінням, ціпко ним стиснені, протискалися верстви вугілля, як чорна кров отого незвичайного підземелля. Верстви вугілля простягалися на віддалі сорок миль з півночі на полуднє і врізувались навіть в дно північного каналу. Багатство отих верств могли виказати пильні розсліди, та воно повинно би перевищати копальні в Кардіфі у графстві Ґалле, та в Ньюкестлі у графстві Нортумберленд.

Треба ще згадати, що робота в тих копальнях була багато легша, ніж деінде, тому, що сама природа в цю давну геологічну епоху, коли ґрунт Землі твердшав, сама немов би покопала в новому Аберфайлі галереї та копальняні тунелі.

Так, сама природа! На перший погляд можна було думати, що це вже експлуатована і давно закинена копальня. Та так не було. Таких багатств не кидають! Людські терміти ніколи не дібралися ще до цього підземелля Шотландії, і те все вчинила сама природа. Та ще раз кажемо: з ним не могли рівнятися ні єгипетські печери, ні римські катакомби, хіба тільки звісні Мамутові печери, в яких на просторі більше як двадцять миль начислюють двісті двадцять шість улиць, одинадцять озер, сім рік, вісім водопадів, тридцять дві криниці та без ліку високих скель. І новий Аберфайль подібно, як оті печери, був ділом не людських рук, а Творця.

Таке ось було нове незміриме багатство, яке відкрив старий наставник. Десять років пробування в старій копальні, рідкісна впертість, що не давала йому спинитися перед раз обібраною метою, сильна віра і незвичайний інстинкт – отеє були условини, які дали йому побіду, котрої другі не вспіли б були осягнути.

Чому розшуки, які провадив в останніх роках експлуатації Джемс Стар, скінчилися біля тої стіни, саме на границі нових верств вугілля? Це випадок, незвичайно важний, однак, своїми наслідками в того роду розслідах.

Та в кожному разі показалося, що в тій частині Шотландії існує щось в роді підземного графства, котрому не доставало, щоб бути замешканим, тільки сонячного проміння, чи якого иншого світла.

Находилась там і вода, зібрана в ставках, потоках та озерах, не раз більших від озера Катрайн, що знаходиться над копальнями. А

сполучувала оті ставки та озера ціла сітка каналів. Незвичайно гарний вид був би, коли б так освітити оті підземні води електричним сонцем.

Хоч цілком не надавалося оте підземелля під яку-небудь рістню, то все ж таки могло б воно служити житлом для шотландського населення.

Хто знає, може, колись – коли вугілля у копальнях Аберфайлю, Ньюкестля та Кардіфу вичерпається – бідне населення Британського Королівства знайде собі захист у глибині отого підземелля, що має рівну, незмінливу температуру.

X.

Туди й назад.

Почувши голос Гаррі, Джемс Стар, Меджі й Симон влізли в вузький отвір, що сполучував копальню Дошар з нововідкритими верствами вугілля.

Вони опинилися при вході доволі широкої галереї. Можна було думати, що це праця людських рук, що джаґан і лопата вибили її для експлуатації. Відкривці були тим збентежені, думаючи, що попали в якусь давню, забуту копальню, про якої існування навіть старі гірняки не знали.

Та ні! Може, ота галерея була колись, в давні геологічні епохи, руслом якого потоку чи ріки, та тепер в ній було сухо, так, немовби вона була людськими руками викувана в твердому граніті. До цього, було в ній доволі повітря, що вказувало на існування сполуки тієї галереї з поверхнею землі.

Запримітив це інженер, і наглядно відчувалося, що природна вентиляція нової копальні проведена доволі добре. Вугляного газу не

було ні сліду. Мабуть, зібрався він був в якомусь заглибленню біля стіни, що дотикала копальні Дошар, та, видобувшись крізь стіну, розвіявся по широкому підземеллі. Та Гаррі, не зважаючи на те, взяв зі собою гірничу лампу, яка могла світити дванадцять годин без перерви.

Джемс Стар і його товариші почували невимовну радість; було це цілковите сповнення їх надій та бажань – довкола них всюди було вугілля. Вони мовчали зі зворушення, і навіть Симон Форд повздержував себе. Його радість виливалася на зверх не довгою бесідою, а короткими, голосними окликами.

Може, необережно було з їх сторони так запускатися в підземелля. Та вони не думали над поворотом. Галерея була широка і доволі пряма. Ніщо не перепиняло дороги, усюди було чисте повітря. Йшли вони так годину, поки не дійшли до кінця галереї. Вона кінчилася у величезній печері, якої глибини та висоти годі було означити. Глибока темрява, що панувала в ній, не давала добре розслідити цього, та наші відкривці побачили при світлі гірничих ламп, що склепіння тієї печери находилося над великим збірником стоячої води. Міг це бути став чи озеро, якого береги окружені були фантастичними скелями, що зникали в темряві.

– Стійте! – крикнув Симон Форд, спиняючись. – Ще крок – і ми упали би в пропасть.

– Спочиньмо, – сказав інженер, – все одно треба подумати над поворотом до хати.

– Наша лампа може ще десять годин світити, пане Джемс, – сказав Гаррі.

– А все ж таки спочиньмо, – відповів Джемс Стар. – Я признаюся, що мене сильно болять ноги. А ви, Меджі, не змучились тим довгим проходом?

– Не дуже, пане Джемс, – відповіла сильна шотландка. – Ми привикли цілими днями ходити по старій копальні Аберфайль.

– Меджі перейшла би з десять разів так довгу дорогу! – відповів Симон Форд. – Та я ще раз питаю вас, пане Джемс, чи мій лист не заслуговував вашої уваги? Майте сміливість тільки сказати мені це, пане Джемс!

– О! Я давно не відчував такої радости, мій приятелю, – відповів інженер. – Це, що ми бачили в тій дивній копальни, вказує на величезні верстви вугілля, принайменше оцінюючи їх у довжину.

– Рівно ж у ширину і в глибину, пане Джемс, – сказав з вірою Симон.

– Про це ми опісля довідаємося!

– А я вам ручу за це. Вірте мені, що прочуття старого гірняка ніколи мене не обмануло.

– Хочу вам вірити, Симоне, – відповів, всміхаючись, інженер. – Одним словом, міркуючи по тому всьому, що ми поверхово бачили, маємо тут матеріал до експлуатації ще на довгі віки!

– Ще на довгі віки? – закликав урадуваний Симон Форд. – Мине тисячка літ, а може, й більше, заки вивезуть останній кусник вугілля з нашої копальні!

– Дав би то Бог! Що ж знову до якости вугілля...

– Знамените, пане Джемс, знамените! – перервав Симон Форд. – Гляньте самі!

І, говорячи це, він ударом джаґана відломив кусник чорної скали.

– Гляньте, гляньте, – говорив він, підносячи його до лампи, – бачите яке воно блискуче. Буде в нас добре вугілля! Ах, пане Джемс, яку то конкуренцію викликало би тому двадцять літ те вугілля копальням Свенсея і Кардіфу! Та й тепер розхоплюватимуть його, і воно буде мати свою ціну, хоч добування його не буде дуже коштовне.

– Дійсно, це гарний рід вугілля, – сказала Меджі, взявши кусень вугілля і розглядаючи його оком знатока. – Забери його зі собою до хати, Симоне! Я хочу, щоби перший кусник вугілля згорів у нашій печі!

– Це гарно, жінко, – сказав старий гірняк, – і ти побачиш, що я не помилився.

– Пане Джемс, – спитав Гаррі, – чи знаєте ви, в якому напрямі йде ота галерея по якій ми йшли цілий час?

– Ні, приятелю, – відповів інженер. – При помочі компаса міг би я означити напрям – та без компаса я, як той моряк серед мряки, коли не може орієнтуватися після сонця.

– Це правда, пане Джемс, – вмішався Симон Форд, – та, будь ласка, не порівнюйте нас до моряка, який все і всюди знаходиться над безоднею! Ми тут на твердій земли і не можемо піти на дно.

– Не буду з вами сперечатися, – відповів інженер, – я цілком не хочу зменшувати вартости нового Аберфайлю моїм порівнянням. Я хотів тільки сказати, що не знаю, де ми находимося.

– Ми в підземеллі в графстві Стірлінг, пане Джемс, – сказав Симон, – а також кажу, що...

– Слухайте! – кликнув Гаррі, перебиваючи батькови.

Всі, йдучи за приміром Гаррі, стали наслухувати. Його слух, незвичайно ніжний, зловив далекий глухий відгук. Джемс Стар, Симон і Меджі рівно ж його запримітили. Над ними чути було якийсь гомін і можна було запримітити, як він то ставав голосніший, то знову тихшав. Кілька хвилин всі стояли мовчки, наслухуючи.

– Невже ж це котяться вагони підземної залізниці в новому Аберфайлі? – кликнув Симон.

– Мені здається, тату, що це шумлять хвилі, які б’ють об берег, – запримітив Гаррі.

– Та ж ми не знаходимося під морським дном, – сказав Симон.

– Ні, та, мабуть, саме над нами знаходиться озеро Катрайн, – обізвався інженер.

– Значиться, в тім місци верства землі дуже тонка, коли можна чути шум хвиль?

– Дуже тонка, розуміється, і тому ця печера така велика.

– Здається, ваша правда, пане Стар, – сказав Гаррі.

– Крім цього, – говорив інженер, – на дворі така погана погода, що хвилі озера так високо підіймаються, як у заливі Фарс.

– А чи це не все одно, що вугілля знаходиться під озером? – сказав Симон. – Це не першина – добувати вугілля з-під морського дна. А якби нам і прийшлося перекопати ціле дно північного каналу, так що ж з того?

– Гарно, Симоне! – відповів інженер, захоплений поневолі одушевленням гірняка. – Проведемо шахти під морем, обернемо в решето дно Атлантійського океану і перейдем попід ним з джаґанами до наших товаришів в Америку! Якщо треба буде, то дійдемо до осередку Землі й добудемо звідтіля останній кусник вугілля!

– Ви насміхаєтесь, пане Джемс? – спитав з усміхом Симон.

– Насміхаюся? Ніколи в світі! Ви так одушевлені, що піднесли мене поза межі можливости. Та повернімо до дійсности – вона й так гарна. Лишім тут знаряддя, ми їх найдемо, як повернемо сюди, а тепер ходімо домів.

Поки що годі було що иншого робити. В свій час інженер з цілою громадою гірняків з лампами і знаряддями мав зайнятися розслідом нового Аберфайлю, а тепер треба було вертати в копальню Дошар. Дорога не була важка. Галерея вела прямо до отвору, який вибив у стіні вибух. Нікому не треба було лякатися, що може заблудити по дорозі.

Коли Джемс Стар повернувся, щоби йти назад, Симон Форд спинив його, говорячи:

– Пане Джемс, чи бачите цю велику печеру, це підземне озеро, отой скалистий берег? Я хочу перебратися сюди; побудую собі нову хату, і якщо инші гірняки підуть за моїм приміром, за рік повстане нова оселя в підземеллі нашої старої Шотландії.

Джемс Стар, всміхаючись, стиснув руку Симона, і всі подалися до галереї, щоби повернути в копальню Дошар.

Першу милю перейшли без перешкоди. Гаррі йшов вперед, тримаючи лампу над головою. Він обережно йшов головною галереєю, не завертаючи в бічні тунелі, що тут і там виринали по боках.

Здавалося, що поворот відбудеться в порядку. Та нараз несподівана, неприємна пригода спинила на хвилину наших відкривців.

Коли Гаррі підняв лампу понад голову, повітря заколихалося зненацька, немов під подихом невидимих крил. Лампа вилетіла з рук Гаррі, упала на кам’яну долівку і розбилася.

Джемс Стар і його товариші опинилися нараз серед кромішньої темноти. Олива витекла з лампи, і не можна було вже її засвітити.

– Що ж це, Гаррі?! – крикнув Симон Форд. – Ти хочеш, щоб ми порозбивали собі голови, вертаючи домів?

Гаррі не відповів нічого, тільки стояв задуманий. Невже отсю пригоду спричинило якесь загадкове єство? Невже в тому підземеллі скривався ворог, якого незрозуміла ненависть могла заподіяти їм великі шкоди? Виходило на те, що хтось за всяку ціну бажав не допустити до експлуатації нової копальні. Все те, розуміється, були тільки здогади, а явища й пригоди, які стрічали їх під час розшуків, вказували на дійсність цих здогадів.

Між тим положення наших приятелів будо дуже незавидне. Їм треба було йти серед повної темноти біля п’ять миль до копальні Дошар, а і нею треба було ще йти годину, щоби дістатися домів.

– Ходімо! – сказав Симон Форд. – Не можна тратити ні хвилини. Підемо гусаком, як сліпці, може, не заблудимо. Бічні тунелі, які тут і там стрічаються по дорозі, є вузенькі, тому, йдучи головною галереєю, ми мусимо дійти до отвору, крізь який тут увійшли. А там вже стара копальня; ми її знаємо, і мені та Гаррі не першина блукати в темноті. Там знайдемо і полишені лампи. Ну, ходімо! Ти, Гаррі, йди вперед, ви, пане Джемс, за ним, відтак Меджі, а я останній. Головна річ – не розходитися, а йти одне за одним.

Не оставало нічого, лиш йти за радою старого гірняка. Як він сказав, то йдучи гусаком, не можна було збитися з дороги. Треба було тільки заступити очі руками і здатися на змисл дотику, який у Симона та Гаррі був незвичайно розвинений.

Всі йшли вищезгаданим порядком. Йшли мовчки, не говорячи нічого, зате думки в них працювали без впину. Було ясно, що в них є ворог – та хто він і чому саме є він ворогом? Оте й ворушилось в думках у кожного, та годі було на них відповісти.

Гаррі, піднявши руки, йшов самопевно, доторкаючись то одної, то другої стіни. Якщо його руки натрапили на заглиблення або порожнечу, то це був знак, що в стіні галереї находиться бічний тунель, і він, оминаючи його, йшов дальше вперед. Йшли вони отак біля дві години, й Джемс Стар думав, що вони находяться вже недалеко виходу в копальню Дошар.

І дійсно – Гаррі спинився.

– Чи ми дійшли вже до кінця галереї? – спитав Симон Форд.

– Так! – відповів Гаррі.

– Пошукай, отже, тепер отвір, що лучить новий Аберфайль з копальнею Дошар!

– Та його нема тут, – сказав по хвилі Гаррі, коли його руки доторкнулися тільки стіни, що виростала перед ним.

Старий гірняк підійшов кілька кроків і сам почав шукати отвору.

У нього зірвався крик...

Або наші відкривці заблудили, або вузький отвір, вибитий вибухом, був замурований.

Та в усякому разі Джемс Стар і його товариші були замуровані в новому Аберфайлі.

XI.

Огненні чарівниці.

В тиждень по отих пригодах приятелі Джемса Стара стали дуже тривожитись. Інженер щез, і ніхто не знав, як собі це пояснити. Як казав його слуга, то він сів на пароплав у Ґрантоні, а капітан "Уельського Принца" сказав, що він висів з корабля в Стірлінгу. Від тої хвилини пропав і слід за інженером. Симон Форд просив в своєму листі, щоби інженер задержав його в тайні, і Джемс Стар нікому не сказав, що їде в копальню Аберфайль.

Тому-то в Единбурзі тільки й говорено про загадкове зникнення інженера.

Сер В. Ельфістон, голова "Королівського Товариства", подав до відома своїм товаришам письмо Джемса Стара, в якому той оправдується, що не буде присутнім на зборах товариства. Ще двох-трьох приятелів мали подібні листи. Та якщо оті письма й доказували, що Джемс Стар виїхав з Единбурга – що й без того було звісне, то все ж таки не пояснювали вони – куди він подівся. Знаючи добре вдачу інженера, всі спочатку дивувалися його загадковій неприсутности, а дальше почали тривожитись.

Ніхто з приятелів інженера не міг би й догадатися, що він поїхав в Аберфайль. Він ніколи не заглядав туди від часу, коли там припинилися роботи. Та мимо того, глядання за інженером пішли в тому напрямку, а саме – йшли слідом з моменту, коли інженер покинув корабель в

Стірлінгу. Та вони не довели ні до чого. Ніхто не бачив інженера в тій околиці. Тільки Джек Ріян, що стрінув його з Гаррі в одній із галерей шахти Ярова, міг би був заспокоїти загальну цікавість. Та, як звісно, молодий гірняк працював на фермі Мельрос, сорок миль відсіля в південно-західній частині графства Ренфрей, і навіть не знав про те, що всі так тривожаться неприсутністю Джемса Стара.

Джемс Стар був надто важною і шанованою особою не тільки в своїх горах, але і в цілій Шотландії, щоби що-небудь, що його доторкалося, могло лишитися незаприміченим. Всі видніші люди в Единбурзі почали глядати за інженером. Всюди вислано агентів, та все остало без успіху.

Треба було подати оголошення в усіх видніших часописах Великої Британії, в яких подано опис особи інженера, ближчі подробиці його життя, день його від'їзду з Единбурга, і ждати на вислід. Все те викликало сильну тривогу, й учений світ Англії починав уже лякатися безповоротної втрати одного зі своїх визначних членів.

Коли так усі тривожилися про судьбу Джемса Стара, то Гаррі Форд рівно ж спричиняв немалу турботу – тільки не публічній опінії, – а своєму приятелеви Джекови Ріянови.

Як нам відомо, при стрічі в шахті Ярова Джек Ріян запросив Гаррі на свято ірвінського клану, що мало відбутися за тиждень. Гаррі прийняв запросини й обіцяв прийти, а Джек Ріян не раз мав нагоду пересвідчитися, що Гаррі все додержує свого слова.

А між тим на святі в Ірвіні все було: і спів, і танці, і всякого роду розривки – не було тільки Гаррі Форда. Спочатку Джек Ріян гнівався на нього, тому що неприсутність приятеля бентежила його. Він навіть з тієї причини забув слова пісні і спинився в часі співу, який звичайно викликував велике одушевлення та оплески слухачів.

Треба згадати, що оголошення про Джемса Стара ще не попало на очі Джека Ріяна, тому його тільки дивувала неприсутність Гаррі, і він думав, що щось важного мусило статися, коли Гаррі не додержав слова. Він рішився поїхати другого дня на копальню Дошар і був би це вчинив, якби не перепинив його випадок, який мало що не грозив йому втратою життя.

Ось що лучилося вночі 12 грудня. Ця пригода немовби підтверджувала це, про що говорили собі забобонні люди, а таких було на фермі Мельрос дуже багато.

Ірвін, мале надморське містечко графства Денфрей, що числило біля сім тисяч мешканців, лежить на закруті шотландського берега, майже над початком заливу Клейд. Залив добре забезпечений від морських вітрів і освітлений великою ліхтарнею, яка вказує, куди належить під'їздити до берега, так, що обережний моряк не помилиться. Тому-то дуже рідко лучалося, щоби який корабель розбився коло того побережжя, і навіть серед темної ночі можуть кораблі безпечно проїздити біля ірвінського побережжя.

Коли місто має історичну минувшину, хоч як би воно було малим, коли в ньому знаходиться замок, що належав до Роберта Стюарта – то мусять там бути, без сумніву, якісь руїни.

І були саме на отому побережжі руїни дуже давні і окружені ореолом таємничости, руїни замку Роберта Стюарта, які називались тепер Дундональд-Кестль.

Під той час замок Дундональд, прибіжище всіх таємних духів тієї околиці, стояв пусткою. Майже ніхто не заходив туди, де дві милі від міста, на високій скелі стояв замок. Часом якийсь чужинець захотів оглянути ті останки старовини, та приходилося йому йти туди самому. Мешканці Ірвіна не пішли би туди за ніякі гроші. Розказували про якісь "огненні чарівниці", які мали, буцімто, заселювати цей замок. Найбільш

забобонні казали, що бачили їх на власні очи. До тих належав і Джек Ріян.

В дійсности часом з’являлися то на стіні, то на даху замку Дундональд якісь огненні смуги.

Очевидно, це ще питання, чи мали оті огненні смуги людську подобу і оправдували назву "огненних чарівниць", надану їм шотландцями. Безперечно, були вони більше випливом розбурханої фантазії, ніж дійсною появою.

В кожному разі існувала легенда, що в тому замку збираються по ночах "огненні чарівниці", та ведуть там хороводи й танці. Джек Ріян, помимо своєї великої сміливости, не заризикував би піти вночі заграти отим жінкам до танцю.

– Вистане з них і старого Ніка, – говорив він не раз. – Я непотрібний для доповнення їх чортівської оркестри.

Можна уявити собі, що оті загадкові явища були темою оповідань на вечорницях. Джек Ріян мав цілий запас легенд про "огненні чарівниці", і ніколи не забракло йому теми до оповідання.

І того вечора, який закінчив свято ірвінського клану, Джек Ріян не проминув нагоди, щоби підхопити свою улюблену тему, на загальну радість, а може, й страх слухачів. Вечорниці відбувалися в великій кімнаті ферми Мельрос, недалеко від побережжя. Погода була погана. Південно-західний вітер гнав грізні хвилі з настовбурченими білими гривами. Пітьма вкривала світ. Все зливалося, – і небо, і земля, і вода, – в одну непроникну темінь. В таку погоду важко прийшлось би суднам, якщо захотіли б вони причалити до ірвінського побережжя.

До маленького ірвінського заливу рідко коли причалювали більші пароплави. Однак того вечора припізнілий рибалка міг би не без

здивування побачити судно, що прямувало до берега. Коли б так нараз стало ясно, то його здивування перемінилося би в страх при виді того судна, що йшло під всіма вітрилами. Якщо воно не попаде в залив, так нема для нього рятунку серед прибережних скель; а воно плило саме на оті скелі.

Вечорниці покінчилися останнім оповіданням Джека Ріяна. Його слухачі, що поринули в світ духів та примар, були саме в тому настрою духа, пригожому й податливому для страховищ.

Нараз від побережжя роздалися крики. Джек Ріян перервав своє оповідання, і всі скоро вийшли з хати.

Темрява була непроглядима. Падав дощ і віяв холодний вітер. Кількох рибалок – опершися об прибережні скелі, щоби встоятись перед вітром на ногах, – голосно кричали.

Джек Ріян і його товариші побігли до них. Крик рибалок відносився не до мешканців ферми, а до судна, яке, не знаючи цього, плило на певну загибель.

Дійсно, недалеко від берега видніла темна маса, очевидно корабель, як це можна було здогадуватись із сигналів, що показувались на ньому. На середній щоглі видніло біле світло, на правій зелене, а на лівій червоне. А що ті світла горіли рівночасно, то було очевидне, що корабель пливе під всіма вітрилами.

– Корабель гине! – крикнув Джек Ріян.

– Так, – відповів один з рибалок, – тепер, якщо б він і захотів завернути, то не зможе.

– Сигнали, сигнали! – крикнув хтось.

– Які? – спитав рибалка. – В таку бурю не вдержиш горючого смолоскипа.

Між тим рибалки кричали дальше, та хто міг їх почути серед такої бурі?

Корабель вже пропащий.

– Як можна так маневрувати? – крикнув якийсь моряк.

– Невже він хоче причалити до берега? – сказав другий.

– Мабуть, капітан не знає про ірвінську ліхтарню, – запримітив Джек Ріян.

– Мабуть, – відповів рибалка, – або щось ввело його в блуд...

Рибалка не скінчив ще, як Джек Ріян страшно крикнув. Чи почули той крик на кораблі? Важко сказати, та в кожному разі не міг він вже змінити напрямку плавби.

Цей крик не був, як можна було би думати, останньою розпучливою острогою Джека Ріяна нещасному кораблеви. Стояв він в тій хвилині, звернений, як і його товариші, плечима до моря і дивився на замок Дундональд. А там на даху старої башти миготіла від вітру довга ярка смуга полуміни.

– "Огненна чарівниця"! – з жахом закричали всі забобонні шотландці.

Правда, треба було великої уяви, щоби добачити в тій полуміни людські риси. Огненна смуга, колихана вітром, то повзала по даху старої башти, то віддалювалась від нього.

– Огненна чарівниця! Огненна чарівниця! – з жахом кричали рибалки та селяни.

Тепер всі зрозуміли. Корабель тому збився з дороги, що вважав світло на башті замку за ірвінську ліхтарню. Замість плисти до заливу, що находився в віддалі десяти миль на північ, він плив прямо на грізні прибережні скелі.

Що робити, щоби врятувати його, якщо не пізно ще? Хіба треба би бігти до руїн замку й погасити той огонь, щоби корабель перестав вважати його за ліхтарню. Розуміється, що це треба б було вчинити, не надумуючись довго, та хто із тих шотландців осмілився би туди піти?

То ж тільки один Джек Ріян, що був відважний, коли б страх не заглушив у нім гарного пориву.

Та вже було пізно. Страшний гук і тріскіт роздався серед шуму розбурханого моря. Корабель ударив о скелю, огні на ньому погасли; було ясно, що корабель розбився. В тій хвилині погас огонь на даху замку, і знов усе, – земля і море, – покрилось темрявою.

– Огненна чарівниця! – ще раз крикнув Джек Ріян в хвилині, коли зникло це дивне явище, незрозуміле для нього і його товаришів.

Та тут забобонні шотландці, що лякалися примари, не злякалися грізної дійсности і виявили велику відвагу, рятуючи своїх ближніх. Страшна буря не спиняла їх. Вони кинулися у хвилі розбурханого моря, щоби рятувати залогу корабля.

На щастя, їм це удалося, хоч деякі, між ними і Джек Ріян, дуже потовклися об скелі, рятуючи потопаючих. Зате капітан корабля і його моряки були врятовані. Витягнено їх на берег здоровими. Корабель був норвезьким шкіпером "Моталя", що віз набір дерева до Глазго. Дійсно, капітан, обманений огнями на даху замку Дундональд, прямував до

скалистого берега, замість до заливу Клейд. Тепер із "Моталі" лишилися тільки тріски, якими хвилі вдаряли о прибережні скелі.

XII.

Геройство Джека Ріяна.

Джека Ріяна і його трьох товаришів, рівно ж ранених, перенесено на ферму Мельрос, де біля них заходився лікар. Джек Ріян був найбільше з усіх потурбований, тому що, коли він кинувся у воду рятувати потопаючих, хвилі кинули ним об прибережну скалу і сильно поранили, та й сам мало що не втратив життя.

Він мусив лежати кілька днів у ліжку, що дуже лютило його. Та коли позволили йому співати скільки захоче, він погодився зі своєю долею, і по цілій фермі розлягався його веселий голос. Та ота пригода тільки скріпила страх Джека перед злими духами, які мучать людей, і він свято вірив, що це вони спричинили загибель корабля. Даремно було би переконувати його, що нема ніяких "огненних чарівниць" та що полумінь на даху замку можна пояснити якоюсь іншою фізичною причиною. Ніякі докази не пересвідчили би його. Його товариші були ще більше забобонні від нього. Після їх думки, одна із "огненних чарівниць" навмисне зі злоби заманила корабель на прибережні скелі.

Покарати її так само неможливо, як наложити кару на бурю. Можуть собі судді видавати які схочуть присуди – а годі ж прецінь замкнути полумінь у в’язниці, годі судити недосяжного злочинця. Сказати правду, то і судове слідство, ведене в справі розсліду причину розбиття корабля – так немов би годилося з отими забобонними видумками.

Слідчий суддя, що займався цією справою, приїхав розпитати свідків катастрофи. Всі одноголосно вказували на те, що катастрофа була спричинена появою "огненної чарівниці" на руїнах замку.

Само собою – судейська влада не могла вдоволятися таким поясненням. Було ясно, що в руїнах замку показалося якесь загадкове явище. Та чи було воно ділом припадку, чи, може, якого злобного вчинку? Це повинно було вияснити слідство.

Нехай не дивується читач, що кажемо "злобного вчинку"! Недавні то часи ще, коли то лиходії заманювали кораблі до берега, щоби покористуватись добичею, коли ті розіб’ються. То запалювали смоляні дерева, і корабель прямував туди, звідкіля вже не було йому виходу; то прив’язували горючий смолоскип до рогів бика, який, вганяючи, збивав з дороги кораблі. Вислідом всіх отих фальшивих сигналів було те, що корабель неминуче розбивався, з чого опісля користувалися грабіжники.

Треба було суворих кар, щоби викорінити цей варварський звичай. Та в останньому випадку можна було думати, що цей поганий звичай знову повернувся. Так думали суддя і поліційні агенти, не зважаючи на те, що говорив їм Джек Ріян і його товариші.

Почувши про слідство, мешканці побережжя поділилися на два табори. Одні тільки здвигали плечима; другі, більш боязкі, говорили, що не треба дражнити духів, бо це викличе тільки нові нещастя.

Та, мимо цього, слідство велося енергійно. Поліційні агенти пішли на замок Дундональд і почали там свої розсліди.

Слідчий суддя хотів вперед впевнитися, чи є там сліди, які можна би приписати людям, а не духам. Таких не найшлося, ні свіжих, ні давніх, хоч земля, довкола змочена дощем, повинна була їх заховати.

– Сліди привидів, – кликнув Джек Ріян, коли дізнався про даремні висліди розшуків. – Це так, як шукати блудного огника на болоті.

Початок слідства не дав ніяких вислідів, і можна було надіятися, що й дальше воно не принесе нічого. Тут треба було виказати, в який спосіб

запалено огонь на даху замку, яким матеріалом користувався справник і, вкінці, які останки полишилися з того огню.

Щодо першої справи, то нічого не вияснилося. Не знайдено ні сірників, ні кусника паперу, взагалі нічого, чим можна би розпалити огонь. Щодо другої й третьої – рівно ж був той самий вислід. Ніякого сліду попелу чи якихось згорілих останків – навіть не можна було точно означити місця, де була полумінь. Не було ніде обгорілого місця, ні на даху, ні на землі, ні на стінах. Можна було ще думати, що злочинець держав у руці горючий смолоскип! Та це було малоймовірне, тому що, як зізнавали свідки, полумінь був такий великий, що залога корабля, не вважаючи на мряку, бачила його у віддалі кількох миль.

– Е-е – "огненна чарівниця" вміє обходитися без сірників! – запримітив Джек Ріян. – Вона дихне – і повітря загорається, а від її огню не лишається ніякий попіл!

Остаточно слідство не виявило нічого. Зате прибула одна легенда більше. Розбиття "Моталі" й поява "огненних чарівниць" стало фактами, яких не так легко було опрокинути з оповідань шотландців.

Між тим такий весельчак, яким був Джек Ріян, не міг довго полишатися в ліжку. Не лежати йому через те, що трохи потовкся й подряпався. Та і в нього не було часу на те, щоби хворіти. А коли нема часу, то й не хворіють люди в тих здорових околицях Шотландії.

Тому Джек Ріян дуже скоро видужав і, як тільки підвівся на ноги, рішив виконати свій попередній намір, ще заки візьметься за роботу на фермі. Він мусить піти до Гаррі й довідатися, чому той не був на святі ірвінського клану.

Зі сторони такої людини, як Гаррі, що все додержував слова, неприсутність на святі була незрозумілою. До цього важко було приступити, щоби Гаррі не знав нічого про те, що на побережжі

розбився корабель – про це писалося в усіх газетах. Значиться, він знав про це, знав про участь Джека в рятунку потапаючих, знав, що він був ранений і не відвідав його. Джек Ріян не міг зрозуміти такої байдужности.

Якщо Гаррі не приїхав, значиться, не міг. Джек Ріян скорше відкинув би свою віру в "огненні чарівниці", ніж повірив би в недостачу приязни Гаррі до нього. Тому в два дні по катастрофі Джек Ріян певною ходою вийшов з ферми, заспівав на ціле горло і прийшов на двірець залізниці, що йшла через Глазго до Стірлінгу і Каллендеру. Тут, дожидаючи поїзду, він звернув увагу на розвішене по всіх стінах оголошення такого змісту:

"Дня 4 ц. м. інженер Джемс Стар з Единбурга сів у Ґрантоні на пароплав "Уельський Принц" і того самого дня висів у Стірлінгу. Від того дня нема про нього ніякої вістки.

Всі вістки, що відносились би до його особи, проситься пересилати в Единбург президентови "Королівського Товариства".

Джек Ріян, дуже здивований, кілька разів прочитував отцю оповістку.

– Пан Стар! – кликнув він. – Та я 4 ц. м. стрінув його з Гаррі у шахті Ярова. Це десять днів тому назад. Від того дня нема сліду по нім. Чи не з тієї самої причини і Гаррі не був на святі в Ірвіні?

І, навіть не подумавши сповістити президента "Королівського Товариства" про це, що знав про Джемса Стара, Джек Ріян скочив до вагону, рішений за всяку ціну удатися наперед до шахти Ярова. А там, як буде треба, він піде в підземелля шахти Дошар. Там знайде Гаррі, а з ним й інженера Джемса Стара.

В три години опісля він вийшов з вагона в Каллендері й звернувся в сторону копальні.

"Вони більше не показувалися, – розважав він у думках. – Чому? Чи, може, що-небудь перешкодило їм, або, може, щось важного задержує їх у глибині копальні? Все те розвідаю..."

Прискорюючи ходи, він за годину станув біля шахти Ярова. Ніщо там не змінилося. Довкруги царювала мертвецька тишина, ні одного живого єства не було довкола.

Джек Ріян увійшов під розвалену шопу, в якій знаходився вхід до шахти. Глянув у низ і нічого не побачив. Наслухував... Не почув нічого.

– А моя лампа! – кликнув він. – Повинна вона знаходитися на своєму місці!

Лампа, якої уживав Джек Ріян, коли удавався до копальні, стояла звичайно в кутку біля горішніх сходів.

Та лампи там уже не було.

"Щось воно недобре!" – подумав Джек, затривожений.

Відтак, не надумуючись, не вважаючи на свій страх перед невідомим, він кликнув:

– Піду... хоч би там було не знати як темно!

І він почав злазити вдолину по сходах, що вели у нутро шахти.

Джек Ріян мусив ще добре тямити свою давню службу гірняка і добре знати шахту Дошар, коли відважився на такий крок. Сходив він

обережно, пробуючи ногою кожну ступінь сходів. Найменша необережність спричинила би упадок з висоти півтора тисяча стіп.

Ріян пильно числив помости, що відділювали поодинокі части сходів. Він знав, що стане на дні шахти після тридцятого помосту. А там, здавалося йому, вже неважко буде дістатися до хатини гірняка, що находилася, як звісно, на кінци головної галереї.

В той спосіб дійшов Джек Ріян до двадцять шостого помосту, і йому лишалося не більше як двісті стіп до дна шахти. Та тут, опускаючи ногу, щоби натрапити на першу ступінь двадцять сьомої драбини, він не найшов нічого, його нога шукала даремно у повітрі якоїсь точки опору. Джек Ріян придержуючись сильно одною рукою, почав другою шукати сходів, що мали дальше вести в долину... та даремно.

Продовження сходів не було, хтось мусив їх відняти.

– Чи не є це штуки старого Ніка! – з деяким жахом подумав він.

Джек Ріян стояв отак, вдивляючись в темінь, що простелялась під його ногами. Відтак прийшло йому на думку, що, коли він не міг спуститися надолину, то й вони не могли видобутися наверх. Тепер не було ніякої сполуки між поверхнею землі та глибиною копальні. Якщо оті сходи не усунено по його відвідинах в домівці Гаррі, то де були Симон Форд, його жінка, син та інженер? Довга відсутність Джемса Стара доказувала, що він не виходив з копальні від того дня, коли Джек Ріян стрінувся з ним у шахті Ярова. Що ж діялося в хатині гірняка?

Чи була достатня кількість поживи для нещасних, що знаходилися в отому підземеллі на півтора тисячі стіп під поверхнею землі?

Все те майнуло в думках Джека Ріяна, і він побачив, що сам не дістанеться до домівки старого гірняка. Що усунути сходи мусила якась злочинна рука – в тому він не сумнівався. В кожному разі, треба

звернутися до властей і повідомити їх про це як найскорше. Джек Ріян нагнувся над отвором шахти і крикнув сильним голосом:

– Гаррі! Гаррі!

Відгомін повторив кілька разів ім’я Гаррі, і голос завмер в глибині шахти. Джек Ріян скоренько видобувся на верх і, не гаючи ні хвилини, побіг на стацію в Каллендері. Саме в тій хвилині відходив поїзд до Единбурга, і о третій годині пополудни Джек уже явився в лорда-префекта міста.

Той вислухав його оповідання і повідомив негайно сера В. Ельфістона, не тільки товариша, але й особистого приятеля Джемса Стара, який сам піднявся вести розшуки на місці, в копальні Дошар. Йому до помочі віддано кількох агентів, котрі взяли зі собою лампи, джаґани, шнурові драбинки, а також припаси їжі й вина. Відтак всі зараз від’їхали до копальні Аберфайль.

Того вечора сер Ельфістон, Джек Ріян і агенти прибули до шахти Ярова і дійшли в ній до двадцять сьомого помосту, на якому недавно стояв Джек Ріян.

В глибину шахти спустили лампи на довгих линвах і побачили, що не достає чотирьох долішніх драбин. Не було сумніву, що хтось нароком усунув оті останні сходи.

– Чого ж ми ждемо, сер? – спитав нетерпеливий Джек Ріян.

– Щоби витягнено лампи, – відповів сер Ельфістон. – Відтак ми спустимося надолину, і ти нас поведеш…

– В хатину старого Симона, – перебив Джек, – а якщо треба, то й в глибину копальні!

Як тільки витягнено лампи назад, агенти прив’язали до помосту шнурову драбину і кинули її в глибину. Сходити вдолину приходилося важко. Джек Ріян перший вступив на драбину, що гойдалася у повітрі, і перший дістався на дно шахти. За ним пішли сер Ельфістон і агенти.

Сер Ельфістон дуже здивувався, почувши оклик Джека Ріяна:

– Ось останки драбини... напівобгоріли!

– Обгоріли? – повторив сер Ельфістон.

– Думаєте, – спитав Джек Ріян, – що інженерови треба було нащось спалити драбину і перервати сполуку із землею?

– Ні, – відповів Ельфістон, задуманий. – Та ходім тепер у хатину старого Форда, там дізнаємося правди.

Джек похитав сумнівно головою та взяв лампу і скоро подався по головній галереї до шахти Дошар. Всі пішли за ним.

За чверть години сер Ельфістон і його товариші дійшли до заглиблення в галереї, в якому знаходилася домівка Симона Форда. В вікнах було темно.

Джек Ріян кинувся до дверей і скоро відчинив їх.

В хатині не було нікого.

Обійшли всі кімнати підземної оселі, та ніде не натрапили на слід якогось влому чи грабунку. Все було в порядку, як передше. Припаси поживи були доволі значні і вистали би для родини Форда на кілька днів.

Неприсутність господарів хати була загадкова. Та чи можна було означити точно час, коли вони покинули свою домівку? Так, бо в тому підземеллі, де не було різниці між днем та ніччю, Меджі мала звичай означувати хрестиком кожний день у календарі. Цей календар висів у кімнаті на стіні, і останній хрестик стояв біля 6-го грудня, це є на другий день після приїзду Джемса Стара, що теж потвердив і Джек Ріян. З того ясно виходить, що Симон Форд, його жінка, син і їх гість покинули хатину 6-го грудня, це є: десять днів тому назад. Та чи можна було таку довгу відсутність пояснити тим, що вони вибралися на нові розсліди копальні? Здається, що ні!

В кожному разі, так думав сер Ельфістон. Оглянувши точно хатину, він не знав, що робити. А довкруги була темрява. Лампи, що знаходилися в руках агентів, видавалися серед неї блідавими точками.

Нараз Джек Ріян крикнув:

– Там, там!

І він показував пальцем на доволі сильне світло, що мигало вдолині темної галереї.

– То злі духи! – кликнув Джек Ріян. – Даремний труд – їх не догониш!

Та сер Ельфістон і агенти не зважали, мабуть, на слова Джека, бо пустилися бігти в тому напрямі, в якому показалось було оте світло. Джек Ріян поборов свій страх і побіг за ними.

Погоня була довга і томляча. Здавалося, що якесь єство маленького росту та незвичайно швидке держить смолоскип і скоро біжить з ним. Щохвилини то зникало те світло, то знову виринало в глибині галереї. Помимо того, що всі скоро бігли, годі було оте світло догонити. Здавалося, правду говорив Джек Ріян, що його не догониш. За годину такої погоні сер Ельфістон і його товариші дісталися в південно-західну

частину копальні Дошар. Вони почали рівно ж думати, що мають до діла з якимсь надприродним єством.

Та тут немовби почало меншати віддалення між світлом і тими, що його здоганяли. Що було тому причиною – важко сказати. Та агенти, бачачи, що віддаль щораз то більше зменшується, напружували своїх сил, скільки лиш могли. Світло, яке миготіло перед ними перше на двісті кроків, тепер находилося вже лиш на п’ятдесят. Ця віддаль щораз то меншала, і світло ставало ясніше, а в його блиску виринала постать загадкового єства, яке несло його. Часом, коли воно повертало голову, можна було розрізнити людські риси, і якщо відкинути думку, що лихий дух прийняв на себе подобу людини – то навіть і Джек Ріян повинен був признати, що тут нема нічого надприродного.

– Скорше, приятелі! – кричав він, прискорюючи бігу. – Він втомився! Ми незабаром здоженемо його, і якщо він так гарно говорить, як бігає – то зможе нам багато розказати.

Однак погоня ставала щораз трудніша. В глибині шахти вузькі тунелі перехрещувались, наче алеї лабіринту. Тут легко було сховатися, вистало тільки згасити світло і заховатися в яке-небудь заглиблення.

"Якщо воно хоче сховатись від нас, то чому досі цього не зробило?" – подумав сер Ельфістон.

Невловиме єство не вчинило того досі, та коли ця думка майнула в голові Ельфістона, огонь нараз зник, і агенти, побігши ще трохи, найшлися перед вузьким отвором у стіні скали при кінці галереї.

Перелізти через той отвір – було для Ельфістона, Джека Ріяна і агентів ділом одної хвилини.

Перейшовши не більше сто кроків по новій галереї, ширшій та вищій, спинилися вони нараз, немов укопані.

Біля стіни на землі лежали чотири тіла... а може, чотири трупи.

– Джемс Стар! – кликнув Ельфістон.

– Гаррі, Гаррі! – закричав Джек Ріян, кинувшись до приятеля.

Дійсно – інженер, Меджі, Симон і Гаррі – лежали на землі без знаку життя.

Нараз щось ворухнулось, і Меджі прошептала слабим голосом:

– Їх... вперед їх...

Сер Ельфістон, Джек Ріян і агенти забралися з поспіхом, щоби привернути до притомности інженера і його товаришів, вливаючи до їх уст по кілька капель вина. Це й удалося їм незабаром.

Нещасні, десять днів замуровані в новому Аберфайлі, гинули з голоду і спраги. Вони були ще живі тільки тому, – як розказував Джемс Стар Ельфістонови, – що тричі за тих десять днів знаходили біля себе кусник хліба і дрібку води! Мабуть, милосердне єство, якому вони завдячували своє життя, не могло для них більше вчинити...

Сер Ельфістон подумав – чи не те саме єство привело їх до того місця, де лежав Джемс Стар і його товариші? Та в кожному разі інженер, Меджі, Симон і Гаррі були врятовані. Їх відвели до підземної хатини через той вузький отвір, який вказало серу Ельфістонови загадкове єство.

Джемс Стар і його товариші не знайшли входу в галерею, вибитого динамітом, тому, бо був він замурований камінням, що не могли вони побачити серед темряви.

Отже, коли вони оглядали велику печеру, ворожа рука вмисне замурувала перехід між старим і новим Аберфайлем...

XIII.

Вугляне місто.

В три роки по описаних пригодах, провідники чужинців, Джан та Мерей, поручали численним туристам, які відбували прогулянки по графстві Стірлінг, "як щось невиданого" – прогулянку над копальні Нового Аберфайлю.

Ніякі копальні Старого чи Нового Світа не представляли собою цікавішого видовища, як саме ті копальні.

Насамперед туристи діставалися без ніякого труду та небезпеки в нутро копальні, яке находилося в глибині тисяч п’ятсот стіп під поверхнею графства.

Сім миль на північний захід від Каллендеру знаходився в землі тунель, до якого провадив вхід крізь гарно збудовану башту. Цей тунель, доволі широкий, провадив прямо до величезної підземної печери. Двоторова залізниця йшла в тому тунелі у підземельне царство, де повстала ціла оселя, що гордо назвала себе "вугляним містом".

В тому місті турист находився в царстві електрики, як джерела тепла і світла. Було в тому підземеллю ясно як у день, а ту ясність давали тисячі електричних ламп, що заступали сонце. Електричні машини працювали без упину, хіба тільки, коли спинялася праця на час відпочину й машиніст переривав, тоді темінь знов огортала підземелля.

Треба згадати, що здогад інженера Джемса Стара щодо кількости вугілля в нових копальнях здійснився. Багатство вугілля було безконечне. Перші роботи почалися в західній частині печери, чверть

милі від "вугляного міста". Підземні і надземні роботи велися рівночасно. Проведено багато шахт, які сполучували поверхню землі з підземеллям. В найбільшому тунелі знаходилася гідравлічна підойма, яка призначена була виключно для потреб мешканців "вугляного міста" в їх зносинах із верхнім світом.

Читач тямить оту величезну печеру, перед якою спинилися Симон Форд і його товариші під час їхньої першої мандрівки по підземеллю. Над їх головами знімалася великанська баня, що спиралася на кам’яних стовпах висотою триста стіп, це є майже так високими, як "Мамутові печери" в Кентуккі.

Як звісно – ця печера, найбільша на цілому американському континенті, може вигідно помістити в собі п’ять тисяч людей. Печера Нового Аберфайлю мала такі самі розміри й положення. Тільки замість різного роду сталактитів тут звисали зі стелі печери та виставали із стін нарости кам’яного вугілля так, немовби витікало воно з них під ваготою кам’яних верств, що налягали на його, й блистіло у сяйві електричного сонця.

На дні печери знаходилося озеро, щодо розмірів рівне Мертвому морю в Мамутовій печері, глибоке, з прозорою водою, в якій повно було риб без очей. Інженер назвав його – озером Малкольм.

В тій печері побудував собі Симон Форд нову хатину і не проміняв би її за найкращу палату в Единбурзі. Вона стояла над берегом озера. Всі п’ять вікон звернені були на темні води, яким не видко було кінця.

По двох місяцях недалеко Симона Форда побудував собі дім Джемс Стар. Інженер цілою душею віддав себе Новому Аберфайлеви. Він рівно ж бажав там жити, і тільки якесь дуже важне діло могло його приневолити вийти на поверхню землі. Тут був він серед своїх гірняків і жив їх життям.

Як тільки пішли чутки про відкриття нових копалень, всі гірняки давньої копальні покинули плуги й борони, щоби знов узятися за джаґани й лопати. Знаючи, що все буде робота й заохочені великими зарібками та не дуже важкою працею, яку в нових копальнях сама природа облегшувала, вони покинули поверхню землі і замешкали в підземеллю – яке вже з природи надавалося на людські житла.

Їх маленькі домики, гарно розкинені над берегами озера Малкольм і біля скель, піддержуючих верхняк печери, творили ціле містечко. Робітники-каменярі, ті, що возили вугілля, гірняки, одним словом всі, що зайняті були в підземеллі – згодом заснували "вугляне місто", що знаходилося під східною частиною озера Катрайн на заході графства Стірлінг.

Оселя над берегами озера Малкольм нагадувала фламандське село. У ній була церква св. Ґілія, збудована на великій скелі, у стіп якої шуміли хвилі підземного моря.

Коли оте підземне місто було освітлене ясним промінням електричних сонць, розвішених під склепінням та на скелях, представляло воно дійсно фантастичний, казковий світ, що вповні оправдував оту рекомендацію, яку давали йому провідники туристів – Мерей і Джан. І туристи цілими громадами оглядали його.

Розуміється, що мешканці копальні були горді зі свого "вугляного міста" і рідко покидали його, йдучи за приміром Симона Форда, який ніколи з нього не виходив. Старий наставник усе говорив, що там, "на верху", подає дощ, а, маючи на увазі клімат Великої Британії, можна сказати, що він не дуже-то й помилявся. Всі мешканці Нового Аберфайлю проживали в достатках і за тих три роки розбагатіли, чого не потрафили б осягнути на поверхні землі. Багато дітей, які там уродилися, навіть і не віддихали ще надземним повітрям. Це й було причиною вислову Джека Ріяна:

– Вже півтора року, як їх від грудей відлучили, а вони ще на світ не вийшли!..

До речі – Джек Ріян був одним з перших, які явились на зазив інженера. Молодий весельчак вважав своїм обов’язком вернутися назад до свого давнього ремесла. Ферма Мельрос втратила свого співака й музиканта, та з цього ще не виходить, щоби він перестав співати й грати. Навпаки, підземелля Нового Аберфайлю так і лунало від його співу!..

Джек Ріян замешкав у новій хатині Симона Форда. Йому дали кімнату, з якої був він вповні вдоволений. Стара Меджі полюбила його із-за його веселої вдачі й чесного характеру. Вона почасти годилася з його думками щодо духів, які мали проживати в копальнях, й не раз розказували одно другому історії, від яких волосся на голові ставало дуба.

Джек Ріян став душею хатини старого гірняка. До того – був він добрим робітником. По шістьох місяцях роботи в новій копальні став він наглядачем над партією робітників.

– Ви гарне діло зробили, пане Форд, – сказав раз Джек Ріян. – Ви відкрили нову копальню, хоч, правда, мало що своїм життям не переплатили за те!

– Що ж, Джеку, – це дрібниця, – відповів старий Симон, – та я і пан Стар ніколи не забудемо, що ми винні тобі своє життя!

– Зовсім не мені, а вашому синови, Гаррі, – сказав Джек Ріян, – бо йому прийшла саме щаслива думка прийняти мої запросини на свято в Ірвіні...

– І не піти на нього, правда? – вмішався Гаррі, стискаючи руку товариша. – Ні Джеку, це тобі треба подякувати, що ти, хоч ще хворий, не жалів ні часу, ні труду, щоби нас відшукати!

– Та ні, – опирався Джек, – я приїхав тільки, щоби довідатися, куди то подівся Гаррі, й більш нічого. А щоби кожному віддати те, що йому належиться, то я скажу, що без того невловимого духа...

– А, ось до чого договорились!.. – кликнув Симон Форд.

– Так, дух, – повторяв Джек Ріян, – син якої там чарівниці, внук "огненної чарівниці" – що, втім, хочете! В кожному разі, без його ми ніколи не дійшли би до галереї, з якої ви не могли вийти!

– Певно що так, Джеку! – відповів Гаррі. – Та цікаво було би знати, що це за сотворіння було воно?

– Дух! – кликнув Джек Ріян. – Як кожний домовик, зникає він як тінь, коли захоче хто його спіймати! Заспокойся, Гаррі, він ще колись появиться.

– Ну, Джеку, – промовив Симон Форд, – домовик чи ні, ми постараємося його віднайти, а ти поможеш нам при тому ділі.

– Ви беретеся за небезпечне діло, пане Форд!– сказав Джек Ріян.

– Гарно, Джеку, побачимо!

Можна уявити собі, як скоро ціла родина Форда, а особливо Гаррі, привикли до Нового Аберфайля. Він оглянув усі закутини в підземеллю й так його добре пізнав, що міг означити, що саме знаходиться на поверхни землі над даним місцем у підземеллі. Він знав, що над тим кутком йде Клейд, тут знову знаходиться озеро Ломонд, а там Катрайн.

Оті стовпи підпирають Ґрампіанські гори. Туди, горою, йде залізниця Боллок. А там дальше кінчилася територія Шотландії.

Гаррі був знаменитим провідником по отому підземеллі. Провідники в Альпах ведуть по скелях у білий день, а Гаррі міг був так само певно вести в підземеллі серед непроглядної темряви.

Зате й полюбив він Новий Аберфайль! Не раз з лампою в руках блукав він по далеких закутках підземелля. Плавав він по підземних озерах, а навіть полював, бо в підземеллі розвелося багато диких качок та бекасів, які прокормлювалися рибами, що їх повно було в підземних водах. Очі Гаррі привикли так до темряви, як очі моряка до віддалі. Під час отих прогулянок все-таки не покидала Гаррі надія, що йому вдасться-таки віднайти це загадкове єство, при помочі якого він і його рідня зостали врятовані від смерти. Та чи це вдасться йому? Так, без сумніву, якщо вірити внутрішньому голосови, що додавав йому надії. Та все-таки були слабкі вигляди на успіх, як це видко було з дотеперішних його досягнень.

Вже не повторювались ніякі напади на родину старого гірняка, як це було передше, до відкриття Нового Аберфайлю.

Таке-то було життя в тому дивному підземному світі.

Не треба одначе думати, що життя в тому "вугляному місті" було позбавлене всяких приємностей і радощів зовнішнього світу та щоби його жителі жалувалися на житейську монотонність.

Зовсім ні!

Жителі Нового Аберфайлю – маючи спільні інтереси, однакові погляди та рівні засоби фінансові, – творили майже одну велику родину. Всі знали себе добре; сходилися завжди разом, і тому не глядали ніяких приємностей на поверхни землі.

Кожної неділі устроювали спільні прогулянки по копальни, по ставах та озерах, і все те мало в собі багато принадної краси.

Дуже часто лунали над берегами озера Малкольм веселі звуки шотландської кобзи. Всі шахтарі спішили сюди юрбою і заводили веселі танки, а Джек Ріян, зодягнений в пестрий стрій верховинця, стоячи зі своєю кобзою на верху великої бочки, бував того дня королем забави.

З цього виходило, як говорив заєдно Симон Форд, що "вугляне місто" могло зовсім добре суперничати зі столицею Шотландії – з тим містом, що підлягало всім капризам студені й спеки та всяким неприємностям нездорової атмосфери, і яке, оповите чорними хмарами фабричного диму, вповні заслуговувало на прізвище "Старого димаря"[23].

XIV.

На волоску.

В таких обставинах проживала родина Фордів щасливо. Один тільки Гаррі був усе замкнений в собі, задуманий, і Джекови Ріянови, хоч як він намагався, не вдавалося розвеселити його.

Одної неділі в липні обидва товариші проходжувалися над берегами озера Малкольм. Вугляне місто спочивало. Там, нагорі, була погана погода; внаслідок довгих дощів важкі хмари вкривали землю густим туманом. Важко було й дихнути на поверхні землі. А в вугляному місті противно. Було тихо, ні вітру, ні дощу; температура панувала лагідна. Туди навіть не доходив відгомін бурі, яка шаліла на землі. Тому багато мешканців Стірлінга і його околиці прийшло відпочити в підземелля копальні. Ясному блискови світла електрики могло би було позавидувати британське сонце, закутане в сірі, понурі хмари.

Джек Ріян старався звернути увагу Гаррі на натовп надземельних гостей, та це не вдавалось йому.

– Глянь, Гаррі, як вони всі біжать сюди! – кликнув Джек Ріян. – Кинь свої сумовиті думки і хоч сьогодні будь веселий! А то подумають вони, що ми завидуємо їм їхнього життя.

– Лиши мене, Джеку, – відповів Гаррі. – Ти веселий за двох, чого ж більше тобі треба?

– Та твій смуток незабаром мене огорне, – відповів Джек. – В мене ось-ось – і очі вкриються сльозами, сміх завмре на устах, пісні не видобудуться з горла. Слухай, Гаррі, що з тобою?

– Ти це знаєш, Джеку!..

– Все та сама думка?

– Еге!

– Ах, бідний мій приятелю, – сказав Джек, здвигаючи раменами. – Якщо б ти вірив, що все те спричинили духи копальні, то тобі було би легше на душі.

– Дуже добре знаєш, Джеку, що духи існують тільки в твоїй уяві і що від часу, як знов зачалася робота в копальні, ніхто не бачив ні одного з них в Аберфайлі.

– Нехай, Гаррі! – Та якщо духи не показуються, то і ті, яким ти приписуєш ті надзвичайні явища, рівно ж не показуються.

– Я їх знайду, Джеку!

– Ах Гаррі, Гаррі! не так то легко найти духів Нового Аберфайлю.

– А все-таки я знайду оті твої привиди, – повторив Гаррі з притиском.

– Чи ти хочеш їх покарати?...

– Покарати і нагородити, Джеку. Якщо була рука, яка замурувала нас у галереї, так була і друга, яка нас врятувала! Я того ніколи не забуду.

– А не думаєш ти, що це могла бути одна і та сама рука?

– Що ти говориш, Джеку? Звідкіля у тебе така думка?

– Хто знає, Гаррі! Оті єства, що проживають у безоднях, не такі як ми.

– Такі самі, Джеку.

– Ні Гаррі, ні! А крім того – чи не можна б подумати, що тут мається до діла з якимсь божевільним?

– Божевільний! Його діла не вказують на божевільного... Злочинець, який без упину не переставав нам чинити лиха і наставав на наше життя!

– Та він тепер цього не робить, Гаррі. За отих три роки ні тобі, ні твоїй рідні нічого лихого не сталося.

– Все одно, Джеку. В мене є прочуття, що оте єство, хто воно б і не було, все-таки не покинуло своїх намірів. Я і не можу собі пояснити, на чім опирається моя думка, та все-таки, з огляду на добро копальні, хочу знати, що це за єство і де воно обертається.

– Для добра копальні? – здивовано спитав Джек Ріян.

– Так, Джеку, – говорив Гаррі, – не знаю, може, я помиляюся, та я в усім тім бачу ворожу руку, спрямовану проти нас. Я багато про це думав і, мабуть, не помиляюся. Нагадай собі тільки цілий ряд загадкових подій, та які все ж таки в’яжуться логічно зі собою. Анонімне письмо, яке протирічило листови мого батька, доказує, що хтось знав наші наміри і бажав їх спинити. Інженер Стар приїздить в копальню Дошар. Не вспів я його завести, як на нас кидає хтось великий камінь, а незабаром палить драбини в шахті Ярова, перериваючи тим сполуку копальні із поверхнею землі. Починаються наші розсліди. Хтось замуровує щілини в стіні галереї, щоби ними не добувався вугляний газ. Та все-таки ми відкриваємо нові верстви вугілля і вертаємо назад. Нараз хтось гасить нашу лампу по дорозі, і ми лишаємося в темряві. Нам усе-таки вдається дійти до кінця галереї, та вихід з неї замкнений – ми замуровані. Хіба ж ти не бачиш в тому всьому ворожої руки? Без сумніву, хтось, та не дух – як ти думаєш, скривався в копальні. Не знаю чому, та він хотів нам загородити дорогу до Нового Аберфайлю. Я маю прочуття, що оте невловиме єство ще й досі отут находиться і приготовляє нам страшний удар. Та я віднайду його, хоч мав би віддати своє життя.

Гаррі говорив з такою певністю, що не на жарт захитав віру Джека в духи. Джек признавав, що Гаррі не помилявся, принайменше, щодо минувшини. Природні чи надприродні були всі оті явища, та все ж таки Джек не хотів відступити від своєї думки. Та, розуміючи, що Гаррі нізащо в світі не згодиться припустити, що тут діяла якась надприродна сила, хотів звернути його увагу на явище, в якому не було ні сліду якоїсь ворожости загадкового єства.

– В багатьох речах я годжуся з тобою, Гаррі, – сказав Джек, – та чи не приходить тобі на думку, що це був якийсь добрий дух, коли приносив вам хліб та воду, щоби вас урятувати від смерти?..

– Джеку! Добре єство, яке тобі представляється духом, існує так само, як і злочинець, і я шукатиму їх обох, хоч би прийшлося перевернути цілу копальню.

– А є в тебе які вказівки, за якими міг би ти слідкувати при своїх розшуках? – спитав Джек Ріян.

– Може і є. Слухай тільки. П’ять миль на захід від Нового Аберфайлю, там, де знаходиться озеро Ломонд, є в земли отвір, який веде аж в глибину нової копальні. Тому тиждень хотів я змірити його глибину. Спускаючи камінь на шнурку, я нагнувся над тою ямою, і мені здавалося, що там у глибині колишеться повітря, немовби від ударів чи розмаху якихось дужих крил.

– Це, може, якийсь птах залетів у долішні галереї копальні, – сказав Джек.

– Це ще не все, Джеку, – говорив дальше Гаррі. – Сьогодні вранці я знов пішов до тої ями і, надслухуючи над нею, почув у глибині якийсь стогін...

– Стогін! – кликнув Джек. – Чи ти не помиляєшся, Гаррі? Це був, може, свист повітря... бо ж, прецінь, дух...

– Завтра, Джеку, я буду знати, що це таке.

– Завтра? – спитав Джек, поглядаючи здивовано на приятеля.

– Так, завтра я полізу в ту яму.

– Гаррі, це недобре – накликати так на себе гнів духів!

– Ні, Джеку, Бог поможе мені! Завтра ми підемо з декількома товаришами до тої ями. Ви спустите мене на довгій линві, а відтак знов витягнете на даний знак. Можу я числити на тебе, Джеку?

– Гаррі, я зроблю все, чого лиш забажаєш, – відповів Джек, хитаючи головою, – та все ж таки думаю, що даремний буде твій труд.

– Краще робити щось даремно, ніж докоряти собі, що нічого не робиш, – відповів Гаррі. – Отже, завтра вранці, о шостій годині... А нікому про це ні словечком! До побачення, Джеку!

Гаррі розпрощався з товаришем і пішов додому. Треба сказати, що побоювання Джека не були такі безосновні. Якщо Гаррі грозила яка небезпека від якогось невидимого ворога, а він хотів полізти в яму, щоби віднайти його, то це саме було вже ризикованим ділом.

Та мимо того на другий день уранці Джек Ріян з трьома гірняками і Гаррі прийшли до загадкової ями. Гаррі нічого не сказав про свій намір ні батькови, ні інженерови. Джек Ріян рівно ж зберігав тайну. Ніхто й не догадувався, куди вони вибираються.

Гаррі взяв зі собою линву, довгу, на двісті стіп, настільки сильну, щоби вдержала тягар його тіла. Товариші мали спустити його, прив’язаного до тої линви, в оту яму і витягнути назад, якщо він дасть знак, потягнувши тричі за линву.

Отвір цієї ями був доволі широкий. Посередині нього положено колоду, щоби линва, спускаючись надолину, все держалася середини ями – тому, щоби Гаррі не потовкся об стіни ями. Гаррі був готовий.

– Ти все ще не покидаєш свого наміру? – спитав його востаннє Джек Ріян.

– Ні, Джеку! – відповів Гаррі.

Його обв’язали линвою в поясі, прив’язали до пояса лампу, і Гаррі, взявши в руки широкий шотландський ніж, почав спускатися надолину.

Стіни тієї ями були з каменя й настільки гладкі, що не можна було думати при видряпання по них угору.

Спускався Гаррі надолину поволи, так, що міг точно усе довкола себе розглядати й бути готовим на всяку несподіванку.

По двох хвилинах, у глибині біля сто двадцяти стіп, почув Гаррі, що здолини доходить свіжіше повітря, з чого догадувався, що кінець тієї ями мусить лучитися з котроюсь із галерей долішнього поверха печери, бо досі не достеріг він у стінах ями ніякого отвору.

Линва опускалася все далі. Довкола царювала темрява та глибока тишина. Якщо яке-небудь живе єство й сховалося в оту таємничу і глибоку пропасть, то вже його там не було, або так воно притаїлося, що ніякий рух не зраджував його присутности.

Гаррі, не довіряючи нічому, стискав кріпко ніж у своїй долоні. В глибині сто вісімдесят стіп почув Гаррі, що досягнув дна, бо линва перестала спускатися. Гаррі спинився, щоби відпочити. Тривога, що під час їзди вдолину перетне хтось понад ним линву, минула. Втім, він не запримітив нічого на стінах, що могло б вказувати на присутність якогось живого єства.

Долішня частина ями була дуже вузька. Він відв’язав лампу і почав розглядатися по дні ями. Гаррі не помилився. Надолині збоку знаходився вузький тунель до долішньої галереї копальні. Треба було добре зігнутися, щоби влізти в нього і сунутись повзучи.

Гаррі хотів пізнати, куди веде отой тунель, чи не в яку пропасть. Він зігнувся і почав лізти, та незабаром наткнувся на перешкоду. Щось загороджувало йому дорогу, що видалось під дотиком руки людським тілом, лежачим впоперек тунелю.

Спочатку подався взад з острахом, та відтак знов наблизився. Це було дійсно людське тіло, закостеніле дещо, та ще не зовсім.

Гаррі скоро витягнув його з тунелю на дно ями і освітив своєю лампою.

– Дитина! – крикнув Гаррі.

Дитина, знайдена в тій пропасти, ще дихала, та так слабо, що Гаррі лякався, що тут вона й перестане дихати. Тому, не гаючи ні хвилини, треба було витягнути її наверх і рятувати.

Гаррі знов прив’язався до линви, прив’язав свою ліхтарню до пояса, взяв дитину на ліву руку, полишаючи праву свобідною і узброєну ножем, дав умовлений знак, щоби його якнайскорше витягали в гору.

Линва випрямилась і почала піднімати Гаррі вгору. Гаррі розглядався по дорозі із здвоєною увагою. Тепер вже не тільки йому самому грозила небезпека. Спочатку усе йшло добре. Та нараз почув Гаррі сильний подув повітря в глибині ями. Він глянув надолину і побачив в сутінку, який кидало світло лампи, якусь темну масу, що, піднімаючись поволі вгору, незабаром наткнулася на нього.

Був це величезний птах, що піднімався вгору помахом дужих крил. Крилата звірюка спинилася на хвилину у повітрі і люто кинулась на Гаррі.

У Гаррі була тільки одна свобідна рука, щоби боронитися нею перед ударами гострого дзьоба. Гаррі боронився, стараючись заступити собою дитину, та птах кидався тільки на нього. Боротьба продовжувалась. Гаррі крикнув з цілої сили, надіючись, що його почують на верху. Мабуть, і почули його, бо линва скоріше полетіла вгору.

Було ще з вісімдесят стіп догори. Птах із скаженістю кинувся на Гаррі, який, відбиваючись ножем, ранив його в крило. З диким криком почав птах опадати вдолину та незабаром зник у глибині ями.

Та горе! Відбиваючись ножем, Гаррі зачепив об линву і надрізав її. Волосся піднялося у нього з тривоги... Линва почала тріщати і надриватись на висоті біля сто стіп над пропастю!..

Гаррі крикнув у тривозі. Знов обірвалося кілька волокон линви під подвійним тягарем, якого не в силі була вдержати напівперерізана линва. Тоді Гаррі кинув ніж і з надлюдським зусиллям ухопив правою рукою линву вгорі, понад надрізаним місцем. В нього була велика сила, та він почував, як линва поволі виховзується з його рук. Він міг би схопити її обома руками, жертвуючи дитину... Та ця думка навіть не прийшла йому в голову.

А Джек Ріян і його товариші, затривожені криками Гаррі, тягнули ще сильніше. Гаррі думав, що він це видержить до кінця. Його лице зайшло кров’ю... він закрив очі, приготований за хвилину упасти в пропасть.

Та в тій хвилині, коли вже линва виховзувалась йому з рук, його підтягнули із здвоєною силою наверх і витягнули на землю. Тут повалився Гаррі без пам’яти на руки товаришів.

XV.

Неллі в підземній хатині.

За дві години Гаррі, що не зараз прийшов до себе, і дитина, дуже ослаблена, дістались при помочі Джека Ріяна і його товаришів до хатини старого Форда.

Тут розказав усю свою пригоду. Гаррі думав, що витягнув з пропасти дитину... а це була дівчина літ п’ятнадцять-шістнадцять. Її очі, повні

здивування, худе, блідої краски личко, що, здавалось, ніколи не оглядало сонячного проміння, і малий зріст чинили з неї якесь дивне, неземне єство. Можливо, тому, що жила вона досі в дивних обставинах, видавалась вона якимсь не земським єством. Зір її, не призвичаєний до електричного світла, розсіяно глядів на все довкола. Коли дівчинку положили на ліжку і вона дещо прийшла до себе, Меджі перша спитала її:

– Як тебе називають?

– Неллі[24], – відповіла дівчина.

– Неллі? – повторила Меджі. – Ти хвора?

– Я голодна... я не їла вже...

З тих кількох слів було видко, що Неллі не привикла говорити. Вона говорила старим галлійським наріччям, яке розуміли ще старі гірняки.

Меджі зараз накормила дівчинку. Як давно лежала вона на дні ями? Того ніхто не знав.

– Скільки днів пробула ти там? – спитала Меджі.

– Днів? – повторила Неллі, яка, видно, не розуміла того слова. Вона похитала головою, як чоловік, який не розуміє, що до нього говорять.

Меджі взяла її руку, погладила по лиці і спитала, ласкаво глядячи на неї:

– Скільки тобі літ, моя дитино?

Неллі знов хитнула здивовано головою.

– Так... скільки літ? – спитала ще раз Меджі.

– Літ? – повторила Неллі.

Те слово, як і слово "день", видимо, було для неї незрозуміле.

Симон Форд, Гаррі, Джек Ріян і його товариші гляділи на неї із почуттям. Це мале бліденьке сотворіння, загорнене в подерте лахміття, викликало в них великий жаль. Гаррі підійшов до неї, взяв її за руку і, вдивляючись в її очі, спитав:

– Неллі... там... в копальні, ти була сама?

– Сама, сама! – крикнула дівчина, підіймаючись.

На її лиці відбився жах. Її очі, які ожили під поглядом Гаррі, знов почали дико глядіти довкруги.

– Сама! Сама! – повторяла вона з якоюсь тривогою в голосі.

– Вона ще надто слаба, щоби могла говорити, – сказала Меджі, укладаючи її на постелі. – Кілька годин сну і доброї поживи повернуть їй сили. Ходімо звідсіля, лишімо її в спокою.

Всі пішли за радою старої Меджі, і Неллі за кілька хвилин заснула кріпким сном.

Ця пригода рознеслася незабаром не тільки по копальні, а й по цілому графстві Стірлінг, а дедалі – по цілій Великій Британії. Чутка вчинила з Неллі якесь незвичайне єство. Коли б були знайшли дівчину замуровану в верствах пісковика, як яке допотопне звіря, то і це, мабуть, не викликало б більшого розголосу та зацікавлення.

Сама цього не знаючи, стала Неллі дуже популярною. Забобонні люди почали вважати її духом Нового Аберфайля і стали снувати нові легенди довкола її особи. Джек Ріян сказав про це своєму приятелеви.

– Нехай так і буде, Джеку, – відповів Гаррі, – та, в кожному разі, це добрий дух! Той, котрий помагав нам, коли ми були замуровані в підземеллю, той, що приносив нам хліб і воду. Тепер треба нам відшукати і злого духа, якщо він ще полишився в копальні.

Джемс Стар, розуміється, негайно довідався про все, що сталося.

Дівчина вскорі прийшла до себе, і він пильно почав розпитувати її. Та було видко, що вона не має ніякого поняття про людське життя. Була вона доволі розвинена, та не було в неї розуміння найпростіших речей. Приміром – не розуміла вона зовсім поняття часу... Її очі, призвичаєні до темряви, ледве видержували електричне світло. Зате вночі вона бачила знаменито, наче кіт. Рівно ж не знала вона нічого про світ, який знаходиться поза копальнею. Цілий світ для неї осередкувався в підземеллю копальні. Мабуть, і не знала отся дівчина, що існує сонце і зорі, міста і села та вселенна з міріадами світів.

Хоч і як старався Джемс Стар вияснити цю обставину: чи проживала вона сама в підземеллю, так незабаром мусів покинути оте намагання. Всяка розмова на цю тему проймала такою тривогою Неллі, що він дав спокій. Неллі не хотіла чи не могла відповісти. Отже, тут, без сумніву, скривалася якась тайна, яку тільки вона одна могла розкрити.

– Хочеш лишитися з нами? А може, хочеш назад вернутися туди, де була? – спитав її Джемс Стар.

На перше питання відповіла дівчина: "О, так!" На друге – її відповіддю був дикий крик тривоги.

Отся вперта мовчанка Неллі тривожила дещо Джемса Стара, Симона і Гаррі. Вони не могли забути отих явищ, які товаришили відкриттю Нового Аберфайля. І хоч протягом трьох літ не лучилося нічого нового, вони все-таки дожидали появи свого невидимого ворога. Тому рішили вони оглянути загадкову яму. Узброївшися добре, з кількома робітниками оглянули її, та не найшли нічого. Яма лучилася з долішніми галереями нової копальні. Джемс Стар, Симон і Гаррі часто про це говорили. Коли один чи більше злочинців скривалося в копальні і що-небудь підготовляли, то Неллі могла б була щось про це сказати, та вона не говорила. Найменший спогад про минувшину викликав у неї такий жах, що вони не питали її вже більше про це.

За два тижні по тій пригоді Неллі стала розумною і доброю помічницею старої Меджі. Розуміється, їй здавалося зовсім природним не виходити нікуди з того дому, де її так добре прийняли і, мабуть, їй і на думку не приходило, що можна жити і деінде. Вона була вдоволена своїм життям в підземеллю, а старі Форди гляділи на неї, як на свою дочку.

Неллі була дійсно любою дівчиною. Вона серед нових обставин вигарніла, і це, без сумніву, були перші щасливі дні її життя. Вона дуже була вдячна тим, котрі вирвали її з темряви. Стара Меджі відносилася до Неллі з материнською любов’ю. Старий Симон рівно ж полюбив її. Втім, всі її любили. Джек Ріян жалів, чому це не він врятував її. Він часто приходив до хати гірняка і співав, а Неллі, яка досі не чула ніякого співу, вважала його пісні чудесними. Треба згадати, що віра Джека Ріяна в духи дуже зменшилася від того часу, як він побачив Неллі та почав з нею говорити. Крім цього, в два місяці опісля ще один удар захитав тією його досі непохитною вірою.

В тім часі Гаррі зробив відкриття дуже нежданe, яке поясняло почасти появу "огненних жінок" в руїнах замку Дундональд в Ірвіні. Одного разу, під час його прогульок по підземеллю, що не раз тривали кілька днів, Гаррі з трудом йшов вузькою галереєю поміж скелями пісковика.

Нараз, на велике своє здивування, він опинився на поверхні землі. Галерея йшла скісно і виходила саме в розвалинах замку Дундональд на поверхню землі. Отже, був тайний хідник між Новим Аберфайлем і горою, на якій находилися руїни замку Дундональд. Вхід до отої галереї важко було знайти, так був він завалений камінням та хворостом. Тому-то під час розшуків слідчого судді його не відкрито.

Кілька днів опісля Джемс Стар сам пішов з Гаррі осягнути цей таємний коридор.

– Ось тут і переконуючий доказ для забобонних, – сказав він. – Тут маєте і духи, і "огненні жінки".

– Я думаю, що нам не треба дуже тішитися, пане Стар, – сказав Гаррі. – Може, ті, що заступають їх місце, не кращі, а гірші та більше небезпечні від них!

– Твоя правда, Гаррі – та що робити? Розуміється, люди, які скриваються в підземеллю копальні, виходять тою галерею на поверхню землі. Вони-то, мабуть, запаленим смолоскипом тоді, в оту бурливу ніч, змилили корабель з дороги, як колись давно грабіжники кораблів, і були б певно покористувались добичею з корабля, коли б не показався там був Джек Ріян і його товариші! Тепер усе вже нам ясно! Та чи знаходяться вони ще в глибині копальні? Мабуть, що так, – бо Неллі дрижить, коли їй про них нагадати! – сказав Гаррі.

Здається, що Гаррі говорив правду. Коли б вони покинули копальню або померли, то яка б була причина в Неллі зберігати так завзяту мовчанку?

Та Джемс Стар таки бажав розкрити цю тайну. Він прочував, що від цього, може, залежить доля цілої копальні, і почав бути дуже обережним. Повідомлено власті, і поліційні агенти потайки слідили руїни замку Дундональд. Гаррі сам сторожив кілька ночей, сховавшись в

корчах. Та все надаремно. Нічого не знайшли. Ніхто не показався в отворі галереї.

Незабаром прийшли до висновку, що злочинці покинули остаточно Новий Аберфайль, а Неллі вважали за померлу в глибині тунелю, де її покинули. Мабуть, до цього часу, поки почалися нові роботи в копальні, оте підземелля служило їм доброю забезпекою. Але тепер обставини змінилися, і тут важко було їм скриватися. Тому можна було надіятись, що нема чого лякатися в найближчій будучині.

Та Джемс Стар не зовсім заспокоївся. Гаррі рівно ж часто говорив:

– Неллі знає тайну підземелля. Якщо б їй не треба було лякатись, то чому ж би вона мовчала? Нема сумніву, що їй добре в нас. Вона любить всіх нас, та якщо скриває вона минуле, не говорить нічого, що могло б нас заспокоїти щодо будучини, то певне, що над нею ваготить якась страшна тайна, яку вона лякається відкрити. Може, вона вважає, що краще є мовчати ради нас, ніж самої себе!

Внаслідок отих розмов усі рішилися – не натякати навіть в розмові на минувшину молодої дівчини.

Однак Гаррі довелося раз сказати Неллі те, що і він сам, його батько і мати, і Джемс Стар приписували її помочі.

Було свято. Робітники спочивали, як і в графстві Стірлінг, так і в підземеллі, розбрівшись громадками по цілій копальні. В декількох місцях гомоніли пісні під склепінням Нового Аберфайлю.

Неллі і Гаррі вийшли з хати і проходжувались поволі по лівім березі озера Малкольм. Тут світло електрики було менше ярке, заломлюючись на скелях, що піддержували склепіння копальні. Отой сутінок не вражав так очей Неллі, які поволі привикали до світла.

Йдучи отак, дійшли вони до каплички, збудованої на скелі, що виставала над водою.

– Твої очі, Неллі, не привикли ще до світла, – сказав Гаррі, – і, очевидно, не знесли би блиску сонця.

– Здається, що ні, Гаррі – якщо воно таке, як ти мені розказував, – відповіла дівчина.

– Я не міг змалювати тобі словами краси і величі світа, якого ти ніколи не бачила, – говорив дальше Гаррі. – Та невже ти, Неллі, ніколи не була на поверхні землі?

– Ніколи Гаррі! І я думаю, що навіть дуже маленькою ні батько, ні мати мене туди не виносили. Я мусила би дещо затямити собі як виглядає зовнішній світ.

– І я так думаю, – сказав Гаррі. – Втім, у тих часах багато людей не покидало копальні. Тоді було важко видобутися на поверхню землі, і я знав багатьох, що так, як і ти, нічого не знали про зовнішній світ. Однак тепер трамвай великої галереї за кілька хвилин підвозить нас на землю. І я не можу діждатися того дня, коли ти мені скажеш: "Ідемо Гаррі! Мої очі вже привикли до світла, і я можу бачити сонце!"

– Незабаром скажу тобі це, Гаррі! Поїду з тобою любуватися сонцем, хоч...

– Що ти хотіла сказати, Неллі? – з поспіхом спитав Гаррі. – Невже ти жалієш тої мрячної безодні, де проживала ти в перших роках свого життя і звідкіля ми тебе видобули напівживою?

– Ні, Гаррі! Я думала тільки, що і темрява має багато чару. Коли б ти знав все, що бачить у ній до темряви призвичаєне око! Часом промайне тінь, за якою хотілось би побігти, часом перед очима снуються круги, з

яких не хотілось би вийти. В копальнях є темні пропасти, в яких мерехтять часом дивні світла! А відтак чуєш звуки, які немов говорять до тебе. Знаєш, Гаррі, хто не жив там, той не зрозуміє, що я почуваю, а я не вмію тобі цього сказати.

– І ти не боялася, Неллі, коли була сама?

– Ні, тоді, коли була я сама, то не лякалася!

Говорячи це, голос Неллі легко дрижав, та Гаррі питався дальше:

– Прецінь можна було заблудити в тих довгих галереях! Ти не лякалася того, Неллі?

– Ні, Гаррі! Я знала всі дороги, хідники нової копальні.

– І ти ніколи не виходила з неї?

– Часом, – нерішуче відповіла дівчина, – часом... я ходила до старих копалень Аберфайля.

– Значиться, ти знала хатину, яка там знаходилася?

– Хатину... так... та тільки здалека бачила я тих, що там мешкали.

– Це були мій батько, мати і я! – відповів Гаррі. – Ми нізащо в світі не хотіли покинути нашу стару хатину.

– А може, це було би і краще для вас!.. – прошептала дівчина.

– Чому, Неллі? Саме дякуючи цій обставині, ми відкрили нову копальню! А це відкриття мало гарні наслідки для цілої околиці, бо

тисячі знайшли тут добрий заробіток, і для тебе, Неллі... Тебе врятовано, і ти знайшла тут люблячих тебе людей!

– Для мене? – скоро відповіла Неллі. – Так! Що б там і не було... та для других... хто його знає?

– Що ти хочеш тим сказати?

– Нічого, нічого!.. Та тоді небезпечно було запускатися в нову копальню! Так! Дуже небезпечно, Гаррі! Одного разу необережні люди зайшли в оте підземелля... Вони зайшли далеко... дуже далеко... Заблукалися!..

– Заблукалися? – повторив Гаррі, поглядаючи на Неллі.

– Так, заблукалися! – дрижачим голосом говорила Неллі. – Їх лампа погасла, і вони не могли знайти виходу...

– І там, замкнені десять днів, ледве що не згинули, Неллі! – крикнув Гаррі. – І якщо б Господь не був послав їм милосердне єство, може бути, ангела, котрий потайки приносив їм хліба, а відтак вказав дорогу тим, що йшли їх ратувати, вони не вийшли би з тої могили!

– Звідки ти це знаєш? – спитала дівчина.

– Тому, що ті люди були – Джемс Стар, мій батько і я, Неллі!

Неллі підняла голову, схопила за руку Гаррі і таким поглядом глянула на нього, що в ньому аж задрижало серце.

– Ти!?. – сказала вона.

– Так! – відповів Гаррі після глибокої мовчанки. – А цією, що їй винні ми своє життя, була ти, Неллі! Це тільки ти могла нею бути!

Неллі не відповіла нічого, схиляючи тільки голову на руки. Гаррі не бачив її ніколи такою зворушеною.

– Ті, що врятували тебе, Неллі, були вже обов’язані тобі життям! – додав він дрижачим голосом. – Невже ти думаєш, що вони можуть про це забути?

XVI.

На драбині.

Експлуатація Нового Аберфайля давала великі доходи. Само собою розуміється, що Джемс Стар і Симон Форд, як відкривці нової, багатої копальні, мали видну участь в отих доходах. Внаслідок того і Гаррі став багатим женихом, та він і не думав покидати підземельну хатину. Він зайняв місце свого батька і пильно сповняв обов’язки наставника шахти.

Джек Ріян був гордий з того і тішився, що його приятелеви так пощастилося. Йому також велося добре. Вони часто стрічалися то в хаті старого Форда, то на підземних роботах. Джек незабаром запримітив почування Гаррі до молодої дівчини, та цей не звірювався йому в нічому. Згадати треба, що Джекови дуже хотілося товаришити Неллі при її першому виході з підземелля на світ. Він хотів бачити її подив, одушевлення на вид усього, що досі було чуже для неї. Він надіявся, що Гаррі візьме його з собою, але цей досі й не згадував йому про те, і Джека це дещо бентежило.

Одного разу Джек спускався у копальню одною з шахт, при помочи яких лучаться долішні частини копальні з поверхнею землі. В такій шахті знаходиться рухома драбина, яка з’їздить вдолину, то підіймається вгору і в той спосіб дає можність без великого труду

спускатися в копальню, чи видобутися з неї, – як кому треба. Він стояв на драбині і стрінувся на вузенькому помості з Гаррі, що піднімався вгору.

– Це ти? – кликнув Джек, остерігаючи товариша, освітленого лампами шахти.

– Так, Джеку! – відповів Гаррі. – І я дуже тішуся, що тебе бачу. Хочу тобі сказати...

– Я нічого й слухати не хочу, поки мені не скажеш, що там робить Неллі! – кликнув Джек Ріян.

– Неллі здорова, так що за місяць, а може й скорше, я надіюся...

– Женитися з нею?

– Ти сам не знаєш, що говориш Джеку!

– Можливо, Гаррі, та зате я дуже добре знаю, Гаррі, що зроблю!

– Що такого?

– Я сам оженюся з нею, якщо ти не оженишся! – сказав Джек і зареготався. – Неллі дійсно подобається мені! Молода, добра дівчина, ніколи не виходить з копальні, як вимріяна жінка для гірняка! Вона сирота як і я, і якщо ти не маєш намірів, а вона згодиться...

Гаррі поважно глянув на приятеля, не спиняючи його мови.

– А не розбуджує в тобі заздрости це, що я сказав, Гаррі? – спитав Джек.

– Ні на хвильку, Джеку! – спокійно відповів Гаррі.

– А якщо ти не оженишся з Неллі, так ти не можеш жадати, щоби вона полишилась незамужньою?

– Я нічого не жадаю.

– Як ти думаєш, чи говорив я це поважно про Неллі?

– Ні, Джеку!

– Ну, а як я тепер поважно зроблю те, що казав?

– Ти?

– Слухай, Гаррі, я дам тобі добру, приятельську раду!

– Говори, Джеку!

– Так ось: ти любиш Неллі, твої родичі люблять її, як свою дитину, а тобі так легко вчинити її їх дійсною дитиною!.. Чому ти не женишся з нею?

– Чи ти знаєш, Джеку, почування Неллі, щоби таке говорити?

– Їх всі знають, Гаррі, і ти рівно ж... Однак треба мені надолину.

– Пожди, Джеку, – сказав Гаррі, спиняючи приятеля, – і вислухай поважно те, що я тобі скажу!

– Слухаю! – сказав Джек.

– Я і не скриваю цього, що люблю Неллі, Джеку. Я сам хотів би, щоб вона стала моєю подругою...

– Це гарно!

– Та поки що мені сумління не позволяє звернутися з тим до неї.

– Що ти хочеш тим сказати, Гаррі?

– А саме те, що Неллі ніколи не виходила з глибини копальні, де, мабуть, і родилася. Вона нічого не знає, нічого не бачила на землі. Її треба вперед познайомитись з усім, бачити все. Хто знає, які будуть в неї думки, коли вона побачить світ, набереться нових вражень? Розумієш ти мене тепер, Джеку?

– Так... дещо... та головно розумію те, що ти не даєш мені з'їхати в копальню.

– Джеку! – почав дальше Гаррі. – Нехай що хоче діється, ти мусиш вислухати мене до кінця.

– Це гарно сказано, Гаррі! Значиться, заки ти оженишся з Неллі, відвезеш її в який пансіон?

– Ні, Джеку! Я потрафлю сам виховати свою будучу жінку!

– І це буде найкраще, Гаррі!

– Та вперед я хочу, щоби Неллі пізнала світ. Уяви собі, Джеку, що ти любиш сліпу дівчину і тобі кажуть, що вона за місяць виздоровіє. Чи ти не підождав би до того часу, аж поки вона не прозріє, щоби вженитися з нею?

– Безперечно, що підождав би, – відповів Джек.

– А Неллі є саме такою сліпою. Я хочу, щоб її очі прозріли, щоб вона побачила денне світло.

– Гарно, Гаррі, гарно! Тепер я тебе розумію. А коли відбудеться операція?

– За місяць, Джеку. Очі Неллі повільно привикають до нашого світла. За місяць, надіюся, вона побачить землю з цілою її красою і сонце на синьому небі! Вона пізнає, що природа дала для людського ока ширший овид, ніж той, що його бачила вона в копальні. Вона побачить, що вселенна є безконечна.

Поки Гаррі одушевлявся своєю уявою, Джек Ріян скочив з помосту на драбину, яка саме з’їздила вдолину.

– Джеку, де ти?

– Під тобою, – відповів сміючись Джек. – Ти підіймаєшся у піднебесні висоти, а я спускаюся в безодню!

– Прощавай, Джеку! – сказав Гаррі, рівно ж вискакуючи на драбину, щоби піднятися вгору. – Та, будь ласка, не говори нікому про це, що я тобі сказав.

– Нікому!.. Добре, та під одною умовою!..

– Якою?

– Що ви мене візьмете з собою на першу прогулянку Неллі з підземелля.

– Добре Джеку, обіцяю тобі це!

І вони почали віддалюватись в двох противних напрямах.

Гаррі цілий свій свобідний час віддавав на освіту Неллі. Він навчив її читати й писати, й вона робила гарні поступи. Була вона талановита і старалася все скоро зрозуміти. Оті поступи її тішили родину Форда й наповняли радістю.

Симон і Меджі з кожним днем щораз більше прив’язувалися до своєї прибраної дочки, хоч їх дещо турбувала її минувшина. Вони скоро запримітили почування, які вона викликала у Гаррі, і це радувало їх.

Читач тямить, як Симон Форд сказав до Джемса Стара, коли той вперше загостив у його підземелля:

– Оженити Гаррі! Чи дівчина "з землі" знадобиться для людини, якої життя проходить в підземеллю?

А тут доля послала їм саме підходящу дружину для їх сина. Чи не є це особлива ласка Божа? Тому старий рішив, що як прийде до весілля, то буде воно таким святом, що на довгі літа останеться в пам’яти гірняків Нового Аберфайля!

Був ще хтось другий, що рівно ж щиро бажав собі, щоби прийшло до одруження Гаррі з Неллі. Це Джемс Стар! Розуміється, бажав він передовсім щастя обох, та при тому мав він й ще що іншого на думці.

Як звісно, Джемс Стар знав, що нова копальня мала якогось ворога, і хоч тепер нічого їй не грозило, так в будучині могло скоїтися якесь лихо. Одна тільки Неллі знала про тайну нової копальні. Якщо будучина готовила ще які небезпеки для гірняків Аберфайля, то як їх відвернути, не знаючи їх причини?

"Неллі не хотіла говорити, – часто думав Джемс Стар, – та це, чого вона не хотіла сказати нікому, відкриє своєму мужови. Небезпека може однаково грозити і нам всім, і Гаррі. Можливо, що це одруження принесе спокій всім нам і копальні".

Так думав Джемс Стар і навіть поділився своїми думками з Симоном Фордом, який йому притакнув. Здавалося – не було ніякої перешкоди в женитьбі Гаррі з Неллі.

Тай що могло їм перешкодити? Вони любилися взаємно, а старі не бажали синови кращої жінки. Товариші завидували щастю Гаррі, признаючи, однако ж, що він на нього вповні заслужив. Молода дівчина від нікого була незалежна і могла керуватися голосом свого серця.

Та якщо, здавалося, нічого не може перешкодити тому одруженню, то чому, коли гасли електричні лампи, а гірняки верталися у свої хати і ніч огортала вугляне місто, чому тоді хтось таємно скрадався в темноті, ген з найдальше віддалених щілин Нового Аберфайлю? Що вело ту примару такими вузенькими проходами та скалубинами, що вони видавалися майже недоступними? Чому оте загадкове єство, якого очі, здавалось, пронизували темряву, просовувалось потайки край берега озера Малкольм? Чому воно так вперто зверталося все в сторону домівки Симона Форда, а притім так обережно, що його ніколи ніхто не достеріг? Чому ота примара, притулившись до вікна, старалася підхопити уривки розмови, яка гомоніла в нутрі хати?

А коли до його долітало яке-небудь слово, чому він із злобою погрожував спокійним мешканцям дому? І чому вкінци з його уст, викривлених ненавистю, виривалися слова:

– Вона і він? Ніколи!

XVII.

Схід сонця.

Минув місяць, і дня 20-того серпня вечором Симон Форд та Меджі проводжали, бажаючи усього гарного на дорогу, четверо туристів, що виїздили з підземельної хатини.

Джемс Стар, Гаррі і Джек Ріян супроводжали Неллі на землю, якої вона ще досі не торкнулась, в ясний світ сонця, незвісний ще її очам.

Прогулянка мала тривати два дні. Джемс Стар і Гаррі бажали, щоб вона за оті два дні побачила все те, чого досі не могла побачити в темній копальні, щоби перед її очима пересунулись, як у панорамі, міста, гори, долини, озера, заливи, ріки і моря.

В отім кутку Шотландії, між Единбургом і Глазго, природа немов навмисне зібрала всі чудеса землі. А небо тут таке, як всюди – з вічними хмарами, з місяцем ясним або сповитим хмарами, з сяючим сонцем та міріадами зірок.

Симон Форд і Меджі були б охоче поїхали разом з Неллі, та вони нерадо покидали свою хатину і остаточно рішилися – не кидати свого підземелля, хоч би навіть на один день.

Джемс Стар їхав у характері обсерватора-філософа, зацікавлений дуже, з точки погляду психології, першими враженнями Неллі... а може, й з потайною надією – дізнатися дещо з отих таємних подій, з якими були зв’язані перші роки її життя.

Гаррі з острахом дожидав, чи не пробудиться в тій, яку він знав і любив, зовсім інша дівчина в хвилині її стрічі з новим світом.

А Джек Ріян був веселий, як птах, що готується до лету з першими променями сходячого сонця. Він надіявся, що його веселість огорне й ціле товариство.

Неллі була задумана і замкнена в собі.

Джемс Стар розумно вирішив, що виїхати треба вечором. Дійсно, найкраще було, щоби молода дівчина поступово переходила з темряви до денного світла. А це можна було осягнути вповні тому, що від півночи до півдня вона бачитиме всі переходи темряви до світла. На від’їзднім Неллі взяла Гаррі за руку й промовила:

– Гаррі, чи це дійсно конечно, що я мушу покинути, хоч би тільки на кілька днів, нашу копальню?

– Так, Неллі, конечно! – відповів він. – Це потрібне для мене і для тебе!

– Однак, Гаррі з того часу, як ти мене знайшов, я така щаслива, як тільки може бути! Ти учив мене! Хіба ще того всього мало? Що мені робити там, на землі?

Гаррі глядів на неї, не відповідаючи. Думки, які висказала Неллі, були його думками.

– Моя дитинко! – вмішався Джемс Стар. – Я розумію твоє вагання, та тобі треба їхати з нами. Ти їдеш з людьми, яких любиш, і вони привезуть тебе назад сюди. Якщо захочеш відтак жити дальше в копальні, як старий Симон і Меджі – твоя воля! Я не сумніваюся, що так воно буде, і добре зробиш. Та принайменше будеш знати, як виглядає світ, і будеш могла вибирати між ним і підземеллям. Ходім!

О дев’ятій годині останній поїзд, що виходив з тунелю на землю, повіз Неллі та її товаришів і за двадцять хвилин привіз їх на двірець залізничої лінії Думбартон-Стірлінг, призначеної виключно для Нового Аберфайля.

Надворі була ніч. Легенькі хмарки, гнані північно-західним вітром, здіймалися над овидом. Заповідалася ясна і тиха ніч. Гаррі цілий час не зводив очей з лиця Неллі. Приїхавши в Стірлінг, наші подорожні вийшли з двірця. Перед ними між деревами йшла дорога берегом ріки Фарс. Перше враження Неллі при виході на світ було відчування свіжого повітря, яке жадібно вдихали її легені.

– Що це за дим над нашими головами? – спитала Неллі.

– Це хмарки, які вітер гонить на схід.

– Я так хотіла би полетіти з ними! – сказала Неллі. – А це що за ясні точки, що блистять отам поміж тими хмарами?

– Це зорі, про які я говорив тобі, Неллі. Всі вони далекі сонця, світи, може, й такі, як і наш.

Неллі дивилась на оті міріади зірок і сказала вкінци:

– Якщо це сонця, то як можуть мої очі знести їх блиск?

– Це дійсно сонця, – сказав Джемс Стар, – тільки вони дуже далекі від нас. Найближча до нас зірка Вега зі звіздозбору Ліри, бачиш, отам, над нами – та і вона віддалена від нас на п’ятдесят тисяч мільярдів миль. Тому її блиск не може осліпити тебе. А наше сонце зійде завтра у віддаленню тридцять вісім мільйонів миль від нас, і ні одно людське око не може глядіти прямо на нього, тому що його світло найяскравіше з усіх світел. Та ходім уже, Неллі!

Всі пішли дорогою. На дорозі не було нікого. Неллі гляділа на дерева, що їх колихав вітер, і вони здавалися їй великанами, які махали руками. Шелест вітру в галуззю дерев то знову глибока мовчанка, коли вітер вспокоївся, – все те викликало в ній нові, неясні почування. Неллі

мовчала. Її товариші не перебивали цієї мовчанки, бажаючи полишити її саму з тими першими враженнями.

Пів до дванадцятої дійшли вони до північного берега заливу Фарс. Тут ждав на них човен, найнятий інженером, що мав їх завезти до Единбурзького порту. Неллі, побачивши блискучу воду, немов засіяну огниками, спитала:

– Це озеро?

– Ні, – відповів Гаррі, – це залив або устя ріки. Зачерпни трохи тої води рукою, то побачиш, що вона несолодка, як в озері Малкольм.

Дівчина нагнулася й зачерпнула воду рукою й підняла до уст.

– Вона солона.

– Так, сюди з припливом напливають морські хвилі! Три четвертини нашої Землі вкриті такою самою водою, яку ти тепер пробувала!

– Гаррі, Гаррі! А що це там за ясне світло на овиді? Невже це ліс горить? – спитала Неллі.

І Неллі показала на небо, яке зарожевілося на сході.

– Ні, Неллі, – це місяць сходить.

– Як гарно, Гаррі!

А між тим місяць поволі підіймався на небі, розкидаючи усюди своє блідо-мертвецьке світло. Неллі мовчки любувалася тією картиною; її очі не втомляючись любувалися отим срібним промінням, а її рука дрижала в руці Гаррі, говорячи за неї.

– Сідаймо в човен, – сказав Джемс Стар, – нам треба доплисти до Артур-Сіт перед сходом сонця.

Човен був прив’язаний до берега. Неллі і її товариші зайняли місця, розпустили вітрила, і човен поплив із північно-західним вітром.

Яке могутнє враження огорнуло тепер Неллі! Хоч вона деколи плавала по підземному озері, так ніколи ще не плила під вітрилами. Її здавалося, що човен ховзається по воді так м’яко, як пара пливе у повітрі. Залив був спокійний, як озеро. Неллі любувалася отим ритмічним рухом, яким колихався човен. Часом човен входив у полосу місячного сяйва і плив по воді, що блистіла, як срібло. Довкола усе видавалось немов зачароване. Поволі очі Неллі почали клеїтися, її огортала якась сонна знемога. Вона схилила голову на груди Гаррі й заснула тихим сном.

Гаррі хотів її збудити, та інженер спинив його.

– Дай їй заснути! Годин зо дві сну скріплять її і дадуть змогу приймати щораз то інші враження.

Плили так дві години. Як човен причалив до ґрантонської пристані, Неллі проснулася.

– Я спала? – спитала вона.

– Тобі, може, тільки здавалося, що спиш, – відповів інженер.

Була ясна чудова ніч. Місяць, що за той час піднявся високо, заливав усе своїм блиском. У маленькій пристані Ґрантон стояли тільки два чи три рибальські човни, що легенько гойдалися на хвилях. Вітер затих. Неллі могла бачити море, що на овиді зливалося з небом.

Покинувши човен, пішли всі пустими вулицями містечка. Своїми темними серед ночі домами нагадувало воно Неллі вугляне місто, з тою тільки різницею, що склепіння над ним було вище і засіяне блискучими цятками. Вона йшла легкою ходою, зовсім не втомлена довгою прогулянкою.

Джемс Стар і його товариші перейшли Лейт-Вальк, обминули Калтон-Гілл де в темноті видніли обсерваторія і пам’ятник Нельсона, перейшли вулицю Регента, міст і, зробивши невеликий закрут, прийшли на кінець вулиці Канонґат. Містечко було ще сповите сном. На старій готичній дзвініці канонґацької церкви вибила друга година.

Тут Неллі спинилася.

– Що це за темна маса? – спитала вона, вказуючи рукою на одинокий будинок, що знаходився на кінци маленької площі.

– Це Голіруд, палата давніх володарів Шотландії, де відбулося так багато сумних подій. Тут історик міг би викликати багато королівських тіней, починаючи від нещасної Марії Стюарт аж до старого французького короля Карла X. Величаво виглядає вона при денному світлі. Та ходімо дальше! Там, на самому краю старинного монастиря, знаходяться чудовижні скелі Сельсбері, над якими знімається Артур-Сіт. Ми туди підемо. З того верха побачиш, Неллі, як сходить сонце.

Поволи піднімаючись вгору, почали вони ступати не дуже вигідною доріжкою на скалистий вершок, який з західної сторони мав вигляд львиної голови.

Тут вони сіли, і Джемс Стар, що мав усе під рукою цитати з творів великого шотландського поета, сказав:

– Ось що написав Вальтер Скотт в осьмому розділі "Единбурзької тюрми": "Якщо б мені треба було вибирати місце, де найкраще сходить

сонце, то я вибрав би саме тут"... Пожди, Неллі, сонце незабаром покажеться, і ти його побачиш у цілій красі та величі.

Очі дівчини були в тій хвилині звернені на схід, і Гаррі, стоячи недалеко, з тривогою глядів на неї, лякаючись, щоби поява першого сонячного проміння не надто сильно подіяла на неї! Всі замовкли, навіть Джек Ріян затих.

Над овидом на сході зарожевілося. Останні хмаринки розвіялись. У підніжжі гори, в повній мовчанці ночі, сумно виднів ще сонний Единбург. Де-не-де серед темряви миготіли світла, горючі на старому місті. Позаду, на заході, видніли на овиді силуети гір, котрі сонце позолотить першим своїм промінням.

А між тим на сході і море почало ясніти. Краски почали на ньому мінятися, чергуючись в порядку, в якому виступають вони в веселці.

Під час того зір Неллі блукав від недалеких гір до сонних домиків міста. Високі будинки щораз то виразніше зарисовувалися серед сірого сутінку. Вкінци перше сонячне проміння блиснуло в очі молодої дівчини.

На хвилину Неллі стрепенулась і, простягаючи руку в напрямі якогось високого будинку серед нового міста, кликнула:

– Огонь!

– Ні, Неллі, це не огонь! – відповів їй Гаррі. – Це сонце позолотило вершок пам’ятника Вальтера Скота.

І дійсно, дахи найвищих будинків у місті загорілися ярким світлом, немов обсипані огнем. Сходило сонце. Здавалося, що немов дійсно воно виходить з моря, його блиск став дійсно незабаром нестерпним для людського ока.

Неллі мусила зараз заслонити очі, не можучи знести його сильного блиску. Гаррі хотів, щоби вона відвернулася в противний бік.

– Ні, Гаррі! – відповіла вона. – Мої очі повинні привикати до того, на що дивляться твої!

Неллі почала дивитися крізь пальці на світ. Віднімаючи поволі руку від очей, глянула вона повним поглядом проти себе.

– Боже, який гарний твій світ! – кликнула вона, падаючи на коліна з одушевлення.

Відтак Неллі закрила очі. У її стіп розстелялася панорама Единбурга – чисті вулиці нового міста і поплутана сітка вулиць старого. А понад ним знімався замок. З усіх боків міста вели дороги, обсаджені деревами. На півночі залив Фарс глибоко врізався в берег там, де виднів порт Лейд. А дальше простягалося побережжя графства Файф. На захід простягалися пляжі Ньюгавена і Порто-Белло, яких пісок заливали перші хвилі припливу моря. Ген у далині колихалося кілька човнів на плесі моря, і два-три пароплави викидали в небо клуби диму. А дедалі – зеленіли безмежні луги та поля. Неллі не могла говорити. Її уста шептали тільки слова без зв’язку, руки дрижали, крутилася голова. Була вона наче безсила. Повітря було таке чисте, природа так дивно гарна, що не видержала і безсильно повалилась омліла на руки Гаррі. Вона побачила вкінци, як виглядає світ і сонце, і ці перші враження перемогли її.

XVIII.

Від озера Ломонд до озера Катрайн.

Гаррі, несучи Неллі на руках, зійшов в товаристві Джемса Стара й Джека Ріяна з гори. Переспавшися кілька годин і поснідавши в готелі Ламбрет, рішили продовжувати свою прогулянку плавбою по озерах.

Неллі зовсім прийшла до себе. Тепер її очі могли спокійно дивитися на сонячне світло, а легені віддихати свобідно чистим, здоровим повітрям.

Залізницею доїхали наші приятелі до Глазго, де з високого моста любувалися живописним руслом ріки Клейд. Переночувавши в готелі, вони сіли на поїзд, йдучий через Думбартон і Баллох на південний берег озера Ломонд.

– Побачимо вітчину Роб Роя і Фергюса Мак-Грегора! – радісно кликнув Джемс Стар. – Країну, так гарно оспівану Вальтер Скоттом. Ти знаєш цю околицю, Джеку?

– Тільки з оповідань, пане Стар, – відповів Джек. – Країна, про яку співають тільки пісень, мусить бути чудова!

– Вона є такою в дійсности, і наша Неллі буде любуватися її красою.

– З таким товаришем подорожі, як ви, пане Стар, це подвійна приємність подорожувати. Поки ми будемо любуватися краєвидами, ви нам розкажете історію цієї країни.

– Добре, Гаррі! Наскільки позволить мені пам’ять, та під умовою, що Джек поможе мені. Як я перестану оповідати – він буде співати.

– Мене не треба довго просити, – відізвався Джек.

Поїзд минув Думбартон, давню королівську резиденцію і головне місто графства з замком, все укріпленим, що мальовничо розкинувся на двох верхах базальтової скелі.

Думбартон лежить в тому місці, де зливаються з собою дві ріки: Клейд і Левен. Тут Джемс Стар розказав кілька епізодів з життя Марії Стюарт. З того замку вона поїхала, щоби вийти заміж за Франца II і

стати королевою Франції. Сюди по 1815 році англійський уряд хотів заслати Наполеона. Та вибір острова св. Олени показався кращим, і тому великий цісар помер на самітнім острові, серед хвиль Атлантійського океану.

Незабаром поїзд спинився в Баллох, біля пристані над озером. Пароплав "Синклер" дожидав туристів. Неллі й її товариші сіли на нього, взявши білети до Інверслед, останньої місцевости на північному березі озера Ломонд.

Ранок був сонячний, ясний, без звичайного в Шотландії захмареного неба. Неллі, сидячи на пароплаві між Джемсом Старом і Гаррі, цілим своїм єством віддавалась поезії, якою осяяна була природа Шотландії. Спочатку минали численні острови і острівці, якими озеро було засіяне.

– Неллі! – говорив Джемс Стар. – Кожний з отих островів має свою легенду, а може, й пісню, так, як ті гори, що окружають озеро. Можна сказати без пересади, що історія тої країни написана великанськими рисами островів і гір.

– Знаєте, пане Стар, що мені нагадує та частина озера Ломонд? – спитав Гаррі.

– Що таке, Гаррі?

– Безліч островів озера Онтаріо, так чудово описаних Купером.

– Я не знаю островів Онтаріо, Гаррі, – сказав Джемс Стар, – та сумніваюся, щоби вони були кращі від того архіпелагу Ломонда. Глянь отам! Ось острів Меррей з давньою твердинею Леннокс, де жила стара княжна Албані, коли на приказ Якова I вбито її батька, мужа і двох синів. Ось острів Клер, острів Кро, острів Тар; одні скалисті, дикі, без ніякої рістні, другі зелені, вкриті чудовими гаями. Дійсно, мені важко повірити, щоби острови Онтаріо рівнялися отій красі.

– Що це за пристань? – спитала Неллі, звернувшись до східного берега.

– Це Бальмага, – відповів Джемс Стар. – Звідси зачинається південна Шотландія. Ось там, Неллі, знаходяться руїни давнього жіночого монастиря, а серед розкинених могил багато належить до родини Мак-Грегор, яке то ім’я й досі звісне в тій околиці.

– Звісне кров’ю, яку вони проливали, – запримітив Гаррі.

Озеро, широке, на три-чотири милі, звужувалось коло маленької пристані Люсса. На хвилину майнула башта старого замку, а відтак "Синклер" поплив дальше на північ. Незабаром показався Бен-Ломонд, що піднімався на 3000 стіп над поверхнею озера.

– Яка велика гора! – кликнула Неллі. – І який гарний вид розлягається, мабуть, з неї.

– Так, Неллі, – відповів Джемс Стар, – поглянь, як гордо виринає її верх з-поміж дубів, беріз і грабів, що покривають гору. Звідсіля видно дві третини нашої старої Каледонії. Тут був осідок клану Мак-Грегора на східнім березі озера. Тут гомонять ще часом серед скель незабуті імена Роб Роя і Мак-Грегора Кемпбелла. І подумати тільки, – говорив він дальше, – що Бен-Ломонд є власністю князя Монтроза! Його світлість має гору, так, як який-небудь лондонський купчик головку капусти в своїм городі.

А між тим "Синклер" плив дальше. Бен-Ломонд виднів у цілій своїй красоті. Його збочі, покриті мряками, блистіли, як розтоплене срібло. Де-не-де на побережжі видко було село, огорнене зеленю верб та ів. Озеро звужувалося, простягаючись на північ. Пароплав минув ще кілька островів: Інверіґлос, Ейлед-Ву, де видко було ще останки укріплень, що належали колись Мак-Ферланам. Вкінці береги острова зійшлися, і "Синклер" спинився біля Інверследа.

Дожидаючи снідання, Неллі і її товариші пішли поглянути на потік, що вливався в озеро з доволі значної висоти. Видавався він декорацією, навмисно поставленою для ока туристів. Висячий міст був перекинений понад бурливі води серед мряки водяних краплинок. Звідсіля око огортало ціле майже озеро, а "Синклер" видавався тільки маленькою точкою на його поверхні.

По сніданню треба було вибратися на озеро Катрайн. Посадивши Неллі в повозку, посідали наші прогулянковці біля неї й пустилися в дорогу. Повозка їхала під гору, вздовж русла потоку. Околиця знімалася. На противному березі виринув ланцюг гір і вершки Аррокгара, що звисали над долиною Інвернглас. Зліва Бен-Ломонд показував свої круті північні збочі. Околиця між озерами Ломонд і Катрайн мав дикий вигляд. Долина починається вузьким проваллям, що тягнеться до замку Аберфайль. Його назва нагадувала Неллі похмурі пропасти, серед яких минали її дитячі літа, і Джемс Стар старався розважити її оповіданнями.

– Ту околицю дійсно можна назвати вітчиною Роб Роя, – сказав Джемс Стар. – Тут суддя Ніколь Жарві, гідний син свого батька-диякона, був спійманий міліцією графа Леннокса. Отут, на тому місці, він повис на своїх таки штанах, які, на щастя, пошиті були зі звичайного шотландського сукна, а не з французького, міцного і легкого. Недалеко від джерел Фарса ще й тепер видко брід, який він перейшов, рятуючись від вояків князя Монтроза. Коли б він знав був темні підземелля нашої копальні, міг би був не лякатись ніяких переслідувань. Як бачите, мої приятелі, в тій околиці куди не ступиш, то доторкнешся споминів минувшини, якими одушевлявся Вальтер Скотт, коли описував чудовими віршами воєнні діла клану Мак-Грегора.

– Все те дуже гарне, пане Стар, – відповів Джек Ріян. – Та якщо правда, що Ніколь Жарві повис на своїх штанах, то як же вірити старій пословиці: "Ніхто не спіймає шотландця за штани!"?

– Твоя правда, Джеку! – відповів сміючись Джемс Стар. – Та це доказує тільки, що того дня суддя був одягнений не так, як одягалися його предки!

– Мабуть, так воно й було, пане Стар, – сказав Джек.

Повозка, переїхавши крутими берегами потоку, опустилася в долину, в якій не росло ні одно дерево, тільки де-не-де видніли купки ріняків. Дорога вела до гостиниці Штронахлекера на березі озера Катрайн.

В маленькій пристані гойдався пароплав, що мав назву "Роб Рой". Наші прогулянковці зайняли на ньому місця, і він відчалив від берега.

Озеро Катрайн має тільки десять миль довжини, а широке на дві милі. Над берегами видніли подекуди гори.

– Це озеро доволі влучно називають довгою голкою, – сказав Джемс Стар. – Кажуть також, що воно ніколи не замерзає, та я цього не знаю. Та не треба забувати, що воно колись було ареною подвигів чарівниці озера. Я певний, що коли б наш приятель Джек приглянувся гарненько до плеса озера, то побачив би у воді тінь красуні Олени Дуґлас.

– Чому ні, пане Стар? – сказав Джек Ріян. – Чому не можна побачити тої гарненької жіночки в озері Катрайн так, як духів у копальні в озері Малкольм?

В тій хвилині озвалися звуки національного шотландського інструменту "bag piре" на переді покладу "Роб Роя". Гірняк, одягнений в народний стрій, співав під звуки інструменту. Пісня гірняка була проста, тиха, наївна. Можна було сказати, що ота простенька мелодія складається з пошуму вітру, журчання води та шелесту листя шотландських гір...

Джек Ріян був захоплений отим співом. Він знав ту пісню шотландських озер і почав підтягати своїм звучним голосом арію, в якій скривалися давні казки та легенди одвічних шотландських гір.

Була третя година пополудні. Західні береги озера Катрайн, менше гористі, видніли на овиді. У віддалі півмилі видко було вузький басейн, в якого глибині "Роб Рой" мав висадити наше товариство, що прямувало до Стірлінгу через Каллендер. Неллі була майже знеможена із-за такої кількости щораз то нових вражень. Вона тільки повторяла: "Господи! Господи!" – кожного разу, як тільки перед її очима виринала нова картина. Їй треба було дати кілька годин спочинку, хоч би тому, щоби закріпилися в ній спомини отої краси природи, яку вона бачила.

В тій хвилині Гаррі знов взяв її за руку і, поглядаючи на неї зворушений, сказав:

– Неллі, ми незабаром вернемось у наше темне підземелля! Чи не будеш жаліти того всього, що ти отут бачила в променях ясного сонця?

– Ні, Гаррі! – відповіла дівчина. – Я тямитиму те все, однак радо поверну назад до нашої копальні.

– Неллі, – говорив дальше Гаррі, даремно стараючись здержати своє зворушення, – чи ти хочеш стати моєю дружиною?

– Хочу, Гаррі, – відповіла Неллі, дивлячись на нього своїми ясними очима. – Якщо ти думаєш, що я можу виповнити твоє життя...

Неллі не докінчила ще своїх слів, коли тут сталося щось загадкового. Пароплав "Роб Рой" півмилі від берега затрясся сильно і пристанув. Він ударив передом об дно озера, і корабельні машини не могли рушити його з місця.

А сталося це тому, що озеро Катрайн у своїй східній частині почало опадати так, немовби в його дні утворилася діра, і нею почала протікати вода. За кілька хвилин воно висохло, бо вся вода увійшла в нутро землі.

– Ах, приятелі мої! – крикнув Джемс Стар, якби зрозумів нараз причину цього дивного явища. Нехай Бог хоронить Новий Аберфайль!

XIX.

Остання погроза.

Того дня роботи йшли звичайним ладом у Новому Аберфайлі. В підземеллі чути було тут і там вибухи динаміту; тут стукали джаґани, розбиваючі верстви вугілля, там скрипіли машини, що порушували свердла в стінах пісковика. В долішніх галереях копальні котилися по шинах вагони, наладовані вугіллям, а автоматичні дзвінки давали знаки робітникам, щоби вступалися їм з дороги. Парові машини працювали з усієї сили, то підіймаючи, то опускаючи вінди, якими вивожувано вугілля на поверхню землі. Електричні сонця ярко освітлювали вугляне місто.

Робота йшла так, як щодня. Частина гірняків спочивала по нічній праці, друга зате працювала, не тратячи ні хвилини.

Симон Форд і Меджі усіли по обіді на дворі біля хатини. Старий гірняк курив люльку, набиту добрим французьким тютюном, а стара Меджі говорила про Неллі, про сина, про Джемса Стара та про їх прогулянку на поверхню землі. Де вони тепер? Що роблять в тій хвилині? Як вони можуть так довго там полишатися, чи їм не жалко за копальнею?

Нараз страшенний рев роздався в нутрі копальні. Немов якийсь величезний водопад увірвався в підземелля.

Симон Форд і Меджі зірвалися на ноги. В тій хвилині піднялася вода на озері Малкольм. Величезні хвилі залили беріг і почали підпливати під стіни хатини. Симон Форд схопив Меджі й почав утікати з нею на дах домика. В тій хвилині з усіх кінців вугляного міста роздалися крики. Мешканці, рятуючись від потопи, шукали рятунку навіть на високих прибережних скелях.

Всіх огорнув жах. Багато родин гірняків утікало в тривозі, щоби дібратися до горішніх поверхів копальні. Можна було лякатися, що море продерлося в копальню, бо тунелі підходили майже під Північний канал. Печера, хоч би як вона була широка, була б зовсім залита водою, і ніхто з мешканців Нового Аберфайля не вирятувався б від смерти.

Та коли перші втікачі підійшли до входу в тунель, стрінулися там вони з Симоном Фордом, який вибіг зі свого домика.

– Стійте, стійте! – крикнув до них старий гірняк. – Якщо нас має залити вода, то ніхто не врятується, бо вона в одній хвилині виповнить цілу копальню! Та води більше не прибуває. Здається, що небезпека минула.

– А ті, що працюють по штольнях? – крикнули деякі з гірняків.

– Їм нічого не станеться, бо штольні йдуть вище озера, – відповів Симон Форд!

І дійсно – старий гірняк говорив правду. Вода ринула нараз, та, розлившися по дні широкої копальні, підняла тільки на кілька стіп води озера Малкольм. Тому вугляному містови не грозила небезпека, і можна було думати, що нікому з мешканців нічого не сталося. Ні Симон Форд, ні інші гірняки не знали, яка була причина тої нежданої потопи. Думали, що це вода з озера чи ріки з поверхні землі дісталася до копальні випадково – як це не раз буває в копальнях.

Та того вечора довідалися, що сталося. Часописи принесли звістки про те, що сталось на озері Катрайн.

Неллі, Гаррі, Джемс Стар і Джек Ріян повернули з поспіхом у копальню і раділи, коли дізналися, що нежданa потопа не спричинила більшої шкоди копальні.

Так отже озеро Катрайн нагло зникло, а його води поплили зненацька крізь широку щілину його дна в глибину копальні. Скільки шуму викликало оте дивне явище! Ніколи не бувало ще, щоб озеро так скоро зникло з поверхні землі. Тепер можна його було вже вичеркнути з мап З’єднаного Королівства.

В кожному разі оте явище було загадкове. Дійсно, між склепінням копальні і дном озера була тільки дуже тонка верства ґрунту.

Та хоч і як це явище виглядало зовсім природним, Джемс Стар, Симон і Гаррі призадумувались, чи не є воно ділом якоїсь ворожої руки? Невже злочинець знов починає свій ворожий наступ проти них?

В кілька днів опісля Джемс Стар говорив про це в хаті гірняка з Симоном і його сином.

– Мені здається, Симоне, що хоч це можна пояснити в зовсім природний спосіб, то все ж таки буде це, мабуть, одно із тих явищ, причини яких ми ще досі не дошукалися.

– Я рівно ж тої думки, пане Стар, – відповів Симон, – та послухайте моєї ради. Тут шкода говорити, краще візьмімся самі вислідити того невловимого ворога.

– О, я знаю до чого це доведе!

– До чого?

– Ми знайдемо докази лихих вчинків, та виновника не знайдемо.

– А однак він існує! – сказав Симон. – Тільки де він скривається? Чи це можливе, щоби один чоловік, хто б він не був, міг виконати таку диявольську річ, як затоплення копальні? Я починаю думати, як Джек Ріян, що якийсь дух переслідує нас за те, що ми заволоділи його царством!

Розуміється, оскільки це було можливе, то в присутности Неллі не говорили про це нічого. Та було видно, що і вона рівно ж була затривожена останніми подіями. Її сумовите личко носило сліди важкої внутрішньої боротьби.

Джемс Стар, Симон Форд і Гаррі рішили удатися на те місце, де продерлася вода, і вияснити причину того прориву. Кілька днів опісля всі три приїхали в човні оглянути природне склепіння, що піддержувало дно озера Катрайн.

Це, що побачили вони в місці прориву, потвердило їх здогади. Прорив був спричинений вибухом динаміту. Значиться, було це діло злочинної людської руки.

– Тут немає сумніву, – сказав Джемс Стар. – І хто знає, що сталося би, коли б прорив дав був місце не маленькому озерови, а хвилям моря?

– Так! – гордо крикнув старий гірняк. – Щоби затопити наш Аберфайль, на це треба було би цілого моря! Та все-таки, кому на тім залежить, щоби згубити нас та копальню?

– То не шайка простих розбишак, – сказав Джемс Стар, – які три роки укривалися б тут в підземеллю! За три роки їх би відкрили! Також не є то контрабандисти або фальшівники грошей, які скривались би отут, як я це не раз думав, – і які бажали б нас в цей спосіб звідсіля прогнати! Тут маємо діло з якимсь невмолимим ворогом, що рішився знищити

Новий Аберфайль та нас і не минає ніякої нагоди, щоби нам шкодити. Замало в його сили, щоби виступити одверто, тому він тайно, напотемки воює з нами, і це чинить його тим більше грізним для нас. Так, мої приятелі! Він краще від нас знає всі тайни нашого підземелля, якщо так довго потрафив скриватися перед нами. Симоне! Все, що ми бачили, доказує правду моїх слів. Не було коли у вас якого особистого ворога, якого могли б ви підозрівати в отих вчинках? Пригадайте собі добре. Бувають ненависти, котрі з часом переходять в манію і не ослабають з літами. Нагадайте собі ціле своє життя. Всі оті звісні досі нам події доказують, що наш противник діє спокійно і обдумано, зміряючи послідовно до одної цілі, якою є наша загибель.

Симон Форд не відповів зараз. Було видко, що він перевірює спомини свого минулого життя. Вкінци підвів він голову і сказав:

– Ні, бачить Бог, що ні я, ні Меджі ніколи не вчинили нікому ніякого лиха. Я не думаю, щоб в мене був колись хоч би один ворог.

– Ах, якщо б Неллі захотіла сказати!.. – кликнув інженер.

– Прошу вас, пане Стар, і вас, тату, – промовив Гаррі, – збережім поки що тайну з того, що ми бачили. Не допитуймо бідну Неллі. Вона й так стривожена і змучена. Якщо вона мовчить, то або не має що говорити, або вважає своїм обов’язком мовчати. Ми не можемо сумніватися, що вона до нас прив’язана. Якщо вона скаже мені про це, про що досі мовчала, то і ви про це дізнаєтеся.

– Добре, Гаррі, – згодився інженер, – хоч ота мовчанка все-таки була незрозуміла, якщо Неллі що-небудь знає. Будь спокійний, ми нічого їй не скажемо.

Джемс Стар і його товариші вернули домів, нікому не згадуючи про це, що бачили. Для всіх мешканців підземелля прорив озера був звичайним випадком. Одного озера стало менше в Шотландії.

Неллі вернула поволі до своїх звичайних занять. Прогулянка на поверхню землі полишила в ній незатерті спомини, котрими Гаррі користувався для її освіти, та не викликала ніякого жалю за тим, що бачила. Вона по-давньому любила темне підземелля, де від маленької дитини проживала.

Недалеке весілля Гаррі й Неллі викликало багато гомону в вугляному місті. Всі приходили до них з бажаннями, а й Джек Ріян не був одним з останніх. Здалека чути було, як він вправлявся у співі весільних пісень, що дзвінким гомоном відбивались у підземеллю.

Та в тому місяці, що попереджав весілля Гаррі з Неллі, Новий Аберфайль більше, як коли-небудь іншим часом, навістили всякі пригоди. Здавалося, немов весілля Гаррі викликало одну катастрофу за другою. Нещастя були наслідком невідомих причин.

Так, одного разу вогонь знищив підстави підпори одної із долішніх галерей, а на місці пожежі знайдено лампу, від якої дерев’яні стовпи загорілися.

Другим разом завалилася одна частина копальні, і Джемс Стар впевнився, що причиною було те, що хтось попідрізував стовпи, які підпирали оту частину галереї. Гаррі, який там наглядав за роботою, ледве врятувався від смерти.

В кілька днів опісля підземний поїзд, в якому їхав Гаррі, наткнувся на перешкоду і вивернувся. Показалося, що на шинах лежала колода.

Одним словом – нещастя котились за нещастями, так, що тривога огорнула всіх забобонних гірняків.

– Здається, що їх є ціла шайка, отих злочинців, а ми не можемо ні одного спіймати, – говорив Симон Форд.

Знову почалися глядання. Поліція графства була день і ніч на ногах. Та нічого не відкрили. Джемс Стар заборонив Гаррі ходити самому по копальні, бо видко було, що головно проти нього виступав тепер цей невидимий ворог.

Рівно ж оберігали і Неллі, хоч, йдучи за просьбами Гаррі, скривали перед нею все те, що могло нагадувати її минувшину. Симон і Меджі без упину пильнували її, і вона бачила це, та не жалілася і нічого не говорила. Чи розуміла вона, що це діялось для її користи? Мабуть, так, бо і вона по-своєму стежила за родиною старого гірняка і вспокоювалась тільки тоді, коли всі були вдома. Вечором, коли Гаррі вертався, вона не могла заховати своєї безмежної радости.

Гаррі, щоби привернути їй спокій, бажав, щоби якнайскорше вже відбулося їх весілля. Йому здавалося, що Неллі, ставши його жінкою буде вже безпечною, бо було видно, що невидимий ворог хоче не допустити до того. Втім, і всі інші ждали нетерпеливо на день весілля, надіючись, що, може, тоді покінчаться тривожні дні.

Та над всіма ваготіло якесь важке прочуття. Вони відчували, що саме весілля Гаррі з Неллі могло бути причиною вибуху нової ненависти їх невидимого ворога.

Одного разу вранці Неллі вийшла перша із хати. Та не вспіла вона ще й переступити поріг, як тривожно крикнула. Цей крик роздався по цілім домі, і в одній хвилині збіглися Меджі, Симон і Гаррі.

Неллі стояла бліда, як смерть, а на її лиці відбивалась страшна тривога. Вона не промовила й слова, тільки, вдивляючись в двері, вказала на них простягнутою рукою. На них видніли слова, мабуть, написані вночи, що наводили на неї той страшенний ляк:

"Симоне Форд! Ти вкрав у мене останній кусник наших старих копалень! Гаррі, твій син, вкрав у мене Неллі! Горе вам! Горе всім! Горе Новому Аберфайлеви!

Сильфакс".

– Сильфакс!– рівночасно крикнули Симон і Меджі.

– Хто це? – спитав Гаррі, поглядаючи то на батька, то на молоду дівчину.

– Сильфакс! – з розпукою повторила Неллі. – Сильфакс!

Вона вся дрижала, вимовляючи те ім’я, і Меджі майже силою завела її до хати.

Незабаром прибіг Джемс Стар, прочитав кілька разів оті слова погроз і звернувся з запитом до Симона:

– Ті слова написані тою рукою, що і лист, який я одержав, Симоне. Чоловіка того називають Сильфакс! Я бачу по вашому зворушенню, що ви його знаєте, Симоне! Хто це є той Сильфакс?

XX.

"Розкаяний грішник".

Це ім’я було цілим об’явленням для старого наставника. Так називали останнього "розкаяного грішника" копальні Дошар колись давно, ще заки винайдено лампу Деві. Симон Форд знав того чоловіка, який, ризикуючи не раз своїм життям, ходив по копальні, викликаючи поменші вибухи газів, щоби не дати їм зібратись в більшій кількости. Він бачив його, блукаючого по копальні все в товаристві великанського

птаха гарфанґа, щось в роді сови, який помагав йому в його небезпечній роботі, просуваючись туди із запаленою губкою, куди рука Сильфакса не могла дібратися.

Одного разу старий Сильфакс зник, а разом з ним і мала сирітка, що родилась тут, у копальні, його внучка, в якої не було ніякої іншої рідні. Очевидно, що цією дівчинкою була Неллі.

Так, отже, прожила вона п’ятнадцять літ в якійсь таємній закутині до того дня, коли Гаррі врятував її від смерти.

Старий гірняк розказував інженерови і своєму синови все, що знав про того Сильфакса.

Тепер уже все стало ясним! Сильфакс був тим загадковим єством, яке скривалося в пропастях Нового Аберфайля.

– Так ви знали його, Симоне? – спитав інженер.

– Знав, – відповів Симон. – Він вже тоді був немолодий, може так п’ятнадцять-двадцять літ старший від мене. Він був якийсь дикун; всі його обминали й казали, що він не боїться ні води, ні огню! Вибрав собі він заняття, на яке мало було кандидатів. Це небезпечне заняття, мабуть, й відбилося на його мозку. Його вважали злим, а може, був він тільки божевільним. Була в нього незвичайна сила, і знав він копальню, як ніхто другий – в кожному разі, не гірше від мене. Говорено, що він багатий. Я думав, що він вже давно не живе.

– Та що воно значать ті слова: "Ти вкрав у мене останній кусник нашої старої копальні"? – спитав Джемс Стар.

– А ось що! – говорив дальше Симон. – Сильфакс, несповна розуму, як я вам уже говорив, давно вже впевняв, що має право до Старого Аберфайля. Тому він ставав щораз більше сумовитим й замкненим в собі,

як копальня Дошар – його копальня! – вичерпувалась! Здавалося, що кожний удар джаґана виривав кусники його тіла! Ти пригадуєш собі те, Меджі?

– Тямлю, Симоне! – сказала шотландка.

– Все те вияснилось мені тепер, коли я побачив на дверях ім’я Сильфакса, та кажу ще раз, я давно вже думав, що він помер, і ніколи не міг собі навіть уявити, що той злочинець, якого ми так пильно шукали, покажеться бувшим "розкаяним грішником" копальні Дошар.

– Тепер уже все стає зрозуміле, – сказав інженер. – Випадок допоміг відкрити Сильфаксови нові верстви вугілля. В своїм егоїзмі божевільно він рішив стати сторожем нової копальні. Проживаючи в копальні й блукаючи там днями й ночами, він відкрив вашу тайну, Симоне, і це, що ви закликали мене до себе. Тим пояснюється письмо, яке я дістав, відтак камінь, кинений в Гаррі, і спалені драбини в шахті Ярова. Відтак, отже, замурування нас в підземеллю і вкінці наш рятунок, який завдячувати маємо Неллі, розуміється – без відома й проти волі старого Сильфакса.

– Все те, мабуть, так і сталося, пане Джемс, – запримітив Симон. – Сильфакс, мабуть, тепер зовсім збожеволів!

– Це краще!.. – сказала Меджі.

– Не знаю, – відповів Джемс Стар, хитаючи головою, – та це його божевілля мусить бути страшне! Тепер я розумію, чому Неллі не хотіла говорити, чому не хотіла видати свого діда! Які сумні літа провела вона разом з ним!

– Дуже сумні! – повторив Симон. – З диким старцем й не менше диким його гарфанґом! Він, мабуть, живий, цей птах! Це він погасив нашу лампу в галереї, а опісля напав на Гаррі!..

– Уявляю собі, що вістки про весілля його внучки з нашим сином мусили викликати в нього ще більшу лють і ненависть, – сказала Меджі.

– Він, однак, муситиме помиритися з тим! – крикнув Гаррі. – Мусить вкінці зрозуміти, що теперішнє життя Неллі краще від того, яке вела вона перед тим в нетрях копальні! Я думаю, пане Стар, що ми пересвідчили би його, коли б нам удалося його спіймати!..

– Важко пересвідчити божевільного, Гаррі! – відповів інженер. – Розуміється, що краще знати свого ворога, та це ще не кінець на тому, що ми слідили його! Треба берегтися, Гаррі! А передовсім треба розпитати Неллі! Це конечне! Вона зрозуміє, що її мовчанка тепер безцільна. Навіть в інтересі її діда треба, щоб вона говорила!

– Я не сумніваюся, пане Стар, що Неллі сама стане говорити. Тепер ви знаєте, чому вона мовчала досі. Моя мати добре вчинила, що відвела її в кімнату. Їй треба відпочити, зібрати думки, та я піду за нею...

– Не треба, Гаррі, – твердим і ясним голосом сказала дівчина, входячи в кімнату.

Вона була дуже бліда, і видко було, що вона перелякана.

– Неллі! – кликнув Гаррі, кидаючись до неї.

– Гаррі! – перебила вона, звертаючись до всіх. – Ти і твої родичі повинні дізнатися про все сьогодні. І ви, пане Стар, повинні знати все, що торкається мене, тієї дитини, яку Гаррі врятував на своє нещастя!

– Неллі...

– Нехай Неллі говорить! – сказав Джемс Стар.

– Я внучка старого Сильфакса! Я не знала ні батька, ні матері, до того дня, доки Гаррі не приніс мене сюди. Я проживала сама п’ятнадцять літ з моїм дідом в найдальших нетрях копальні. З ним – це не добре сказано, хіба сама. Я ледве бачила його, коли він покинув старий Аберфайль. Він поселився в отому підземеллі, про яке тільки він один знав. Він був добрий для мене по-своєму, хоч був страшний. Годував він мене тим, що приносив з землі, хоч мені здається, що в перші роки моєю кормителькою була стара коза, котрої смерть дуже мене діткнула. Дід, бачачи, що я сумую, замінив її другою звіриною, собакою – як він говорив. На нещастя, собака була весела, гавкала, а він не любив веселости і ненавидів гамору. Мене він привчив мовчати, а собаки не міг він того навчити, і вона незабаром щезла. Товаришем діда був дикий птах, гарфанґ, який спочатку будив у мені тривогу, та незабаром він так полюбив мене, що і я прив’язалася до нього. Він навіть став більше слухати мене, як свого пана, і це турбувало мене за нього, бо дід був заздрісний... Та я все тільки про себе говорю, а тут ходить про вас.

– Ні, говори, що тільки прийде тобі на думку, – сказав Джемс Стар.

– Мій дід все був невдоволений сусідством в вами, хоч у підземеллю було досить місця. Він все вибирав собі свою домівку далеко від вас. Його гнівало те, що ви тут проживаєте. Коли я розпитувала його про мешканців підземельної хатини, він не відповідав й довго ходив сердитий. Та його гнів скріпився, коли він запримітив, що ви, не вважаючи на це, що є одинокими господарями свого підземелля, хочете ще і від нього забрати його печеру. Він поклявся, що ви згинете, якщо увійдете до нової копальні, яка досі була тільки йому звісна. Не вважаючи на його старість, в нього є страшенна сила, і його погрози лякали мене за вас і за нього.

– Говори дальше, Неллі, – сказав Симон до дівчини, яка спинилася на хвилину зі своєю мовою.

– Як тільки дід побачив, – почала далі Неллі, – що ви таки дісталися в підземелля Нового Аберфайля, він заложив вхід, замкнув вас там, як у тюрмі. Ви були для мене тільки тінями, що промайнули в темряві копальні, і я не могла допустити тієї думки, що ви згинете в отому підземеллі з голоду. Мені удалося принести вам кілька разів хліба і води. Я так хотіла вивести вас звідтіля, та годі було обманути діда, який стежив за вами! Ви повинні були неминуче вмерти. Та тут прийшов Джек Ріян зі своїми товаришами... Дякуючи Господови, я стрінула їх і завела до вас. Повертаючи у підземелля, стрінула я діда, і він піймав мене! Його лють була безмежна. Я думала, що він уб’є мене. Розум мого діда зовсім помішався. Він уважав себе паном темряви і огню. Коли він почув, що джаґани лупають вугілля, яке вважав він своєю власністю, попадав у лють і страшно бив мене. Я хотіла втечи, та це було неможливе, бо він надто пильно стежив за мною. Вкінци, тому три місяці назад, в приступі цілковитого божевілля він кинув мене в одну із пропастей, де мене найшов Гаррі, і щез, закликаючи за собою гарфанґа, котрий лишився при мені. Скільки часу я там пробула, не знаю! Знаю тільки, що я була вмираюча, як ти прийшов до мене, Гаррі, і врятував мене! Та ти сам бачиш, що внучка старого Сильфакса не може стати жінкою Гаррі Форда, тому що це принесло б нові нещастя для тебе і для всіх вас...

– Неллі! – кликнув Гаррі.

– Ні, – відповіла твердо дівчина, – я повинна пожертвувати собою. Є тільки один спосіб, щоби відвернути від вас нещастя – мені треба повернути до діда. Він грозить цілому Новому Аберфайлеви. Він не вміє прощати, і ніхто не знає, до чого може довести його жадоба помсти. Я знаю, що маю робити. Дякую вам і прощавайте! Ви дали пізнати мені щастя на землі! Щоб там і не лучилося, тямте, що моє серце остало на все біля вас...

Слухаючи отих слів, Симон, Меджі і Гаррі зірвалися, затривожені, на ноги.

– Як це, Неллі?! – закликали всі з розпукою. – Ти хочеш нас покинути?

Та тут піднявся Джемс Стар, підійшов до неї і, беручи її за обі руки, сказав:

– Так гарно, моя дитино, ти сказала, що було треба, а тепер ми відповімо тобі. Ми не пустимо тебе, а коли буде треба, то задержимо силою. Невже ти думаєш, що ми пустили б тебе? Погрози Сильфакса небезпечні, то правда, та в кожному разі він тільки чоловік, і ми потрафимо берегтися. Та чи не можеш ти в інтересі самого Сильфакса сказати нам: які його привички і де він скривається? Ми бажаємо тільки одно: перешкодити йому робити лихо і, може, повернути йому розум.

– Ви бажаєте неможливого, – відповіла Неллі. – Мій дід знаходиться всюди і ніде. Я ніколи не знала, де він скривається, і ніколи не бачила його сплячим. Він все лишав мене саму-одну і щезав. Вірте мені – є тільки один спосіб обезоружити мого діда, а саме – знайти його. Він невидимий, та сам все бачить. Подумайте собі, як міг би він проникнути всі ваші плани, коли б в нього не було способу все знати? Мій дід, навіть в своєму божевіллю, дуже розумна людина. Він навчив мене багато речей. Він навчив мене вірити в Бога; тільки в одному обманув мене, говорячи, що всі люди є лихі, і бажаючи впоїти в мене всю ненависть до людей. Коли Гаррі приніс мене сюди, ви думали, що я невіжа! Ні, я була ще тоді перелякана. Простість мені, та я кілька днів вважала себе в руках лихих людей і хотіла втікати. І доперва згодом, коли я приглянулась до вашого життя, приглянулась, як інші люди живуть в тому підземеллю, я пізнала, що дід обманув мене. Та тепер ви навчили мене багато, і я думаю, що він сам себе обманював! Тепер я піду шукати його по усіх пропастях, по яких з ним колись ходила. Він, певно, жде мене! Я покличу його... він почує, і хто знає, може, повернувши до нього – я поверну його на добрий шлях...

Всі мовчки слухали дівчину. Всі почували, що це, що вона перед хвилиною говорила, довго скривалося в її душі. Та коли вона замовкла знеможена, з очима, повними сліз, Гаррі звернувся до Меджі й сказав:

– Мамо, що подумали б ви про чоловіка, який кинув би цю чесну і добру дівчину?

– Я подумала би, що він негідник, а як щоб це був мій син – я вирекласъ би його.

– Неллі, ти чула, що сказала моя мати! Куди б ти не пішла, я піду за тобою. Якщо ти конечно хочеш йти – то я піду з тобою...

– Гаррі, Гаррі!.. – крикнула Неллі.

Зворушення було занадто сильне. Вона поблідла і покотилася, зімліла, на руки старої Меджі, яка попросила інженера, Симона і Гаррі, щоби її полишили саму-одну з нею.

XXI.

Весілля Неллі.

Погроза старого Сильфакса була доволі виразна, щоби не числитися з нею. Треба було припускати, що бувший "розкаяний грішник" є в силі знищити цілий Аберфайль. Всюди розставлено вартових, щоби днем і ніччю берегли виходів копальні. Кожного, хто не походив з вугляного міста, приводили до Джемса Стара для провірення його тотожности.

Протягом тижня перед весіллям Неллі й Гаррі не лучилося нічого незвичайного. А між тим Джемс Стар не покидав шукати Сильфакса. Мстивий старець заявив, що Неллі ніколи не вийде за Гаррі, й треба було думати, що він не спиниться перед нічим, щоби не допустити до того весілля. Найкраще було би спіймати його, щоби забезпечитись перед його погрозами. Знов почалися пильні розшуки підземелля. Оглянули всі галереї аж до горішніх поверхів, які стикалися з руїнами замку Дундональд в Урвіні. Догадувалися, що Сильфакс через старий замок дістався на поверхню землі, щоби придбати собі поживи. Що

торкається "огненних жінок", то Джемс Стар думав, що Сильфакс міг запалити вугляний газ, який збирався у тій частині копальні, і в той спосіб викликував це дивне явище.

В отій нерівній боротьбі з невидимим противником Джемс Стар почував себе безсильним. Чим ближче надходив день весілля, тим більше зростала його тривога, і він уважав, що треба про це сказати Симонови Фордови, який рівно ж почав лякатися якогось нещастя.

Вкінци той день прийшов.

Сильфакс не давав знаку життя.

Вже зранку спинено роботи в Новім Аберфайлі. Управа копальні і гірняки хотіли висказати тим пошану старому наставникови і його синови. Це був тільки борг вдячности отим двом сміливим людям, які своєю витривалістю довели до поновного розцвіту шотландського підземелля.

Шлюб мав відбутися в одинадцятій годині в гірничій капличці над берегом озера Малкольм.

В означений час вийшли з домика Гаррі з матір’ю та Симон Форд з Неллі. За ними йшов інженер Джемс Стар, спокійний на виду та приготований на все, і Джек Ріян, пишно вбраний в одяг "piper"-а. Дальше йшли інші інженери копальні, мешканці вугляного міста, приятелі й товариші старого наставника – всі члени одної великої родини гірняків, що творили населення Нового Аберфайля.

Розуміється, всі були святочно одягнені. Одяг Меджі нагадував давні часи. В неї на голові був "tau", як то колись давно носили жінки, а на плечах щось в роді пелерини "rokelay", яку шотландки носять дуже граціозно.

Неллі обіцяла собі бути спокійною. Була одягнена простенько, але гарно. На Симоні Форді був одяг, якого не повстидався би був шановний суддя Вальтера Скотта – Ніколь Жарві. Всі поспішали до каплички, що була розкішно прибрана.

На небі вугляного міста сіяли електричні сонця, не гірші справжнього. Ціле море світла розлилося над Новим Аберфайлем. Капличка рівно ж була залита ясним світлом. Весільного обряду мав доконати отець Вільям Гобзон. Він дожидав молодих на порозі каплички. Коли всі підійшли до отворених дверей каплички, озвалися звуки органів, і молода пара, попереджувана отцем Гобзоном, пішла в напрямі вівтаря. Священик, тримаючи в руках требник, звернувся до молодої пари, коли та станула перед вівтарем.

– Гаррі, ти бажаєш взяти собі за жінку Неллі і присягаєш завсіди любити її?

– Присягаю! – голосно відповів Гаррі.

– А ти, Неллі, – говорив дальше старенький пастор, – бажаєш взяти собі за мужа Гаррі Форда і...

Дівчина не вспіла відповісти, коли роздався страшний гук. Одна із великанських скель, що звисали над озером Малкольм на сто кроків від церковці, відірвалася зненацька й упала в озеро. Заколихалася вода і виступила на берег. В тому місці, де знаходилася скеля, показалася тепер величезна яма, про існування якої ніхто не знав. Між надбережними розвалинами появився човен, який струмінь скоро ніс в напрямі церковці. В човні стояв старець в темній одежі, з розвіяним волоссям і довгою, білою бородою, що опадала йому на груди. В руках держав він запалену лампу Деві. Притім старець кричав голосно:

– Вугляний газ! Вугляний газ! Горе всім, горе!

В тій хвилині почули всі у повітрі легкий запах, який вказує на присутність вугляного газу.

Всім стало ясно, що сталося. Відірвана скеля відкрила печеру де зібралося багато легкозапального вугляного газу, що почав тепер свобідно розходитися по копальні. Джемс Стар і другі гірняки вибігли скоро з церковці і кинулися до берега озера.

– Втікайте з копальні! – кричав інженер, який зрозумів, що за небезпека грозила всім.

– Вугляний газ! Вугляний газ! – повторяв старець, стараючись зіпхати човен на середину озера.

З церкви вибігли Гаррі, Неллі, Симон і всі присутні.

– Втікайте з копальні! Втікайте з копальні! – не переставав кричати Джемс Стар.

Та втікати було вже запізно!

Старий Сильфакс був тут, готовий сповнити свою останню погрозу і не допустити до вінчання Неллі з Гаррі, знищивши вибухом вугляне місто. Над його головою літав величезний гарфанґ з чорними цятками на білому пір’ю.

Тоді-то хтось кинувся в воду і скоро почав підпливати до човна. Це був Джек Ріян. Він старався доплисти до старця, поки той ще не виконав сього страшного наміру.

Сильфакс, побачивши його, розбив лампу, вирвав з неї горючий ґніт і замаяв ним у повітрі.

Мертвецька мовчанка запанувала в підземеллі, проймаючи безмежним жахом зібрану над берегом озера юрбу. Джемс Стар дивувався, що досі ще не наступив вибух і не розніс цілої копальні.

Сильфакс, з викривленим з люти лицем, зрозумів, що вугляний газ, дуже легкий, не задержався в нижчих верствах повітря, тільки скоро піднявся вгору, в горішні частини копальні. Тоді гарфанґ на знак Сильфакса схопив у лапу горючий ґніт, як чинив це колись давно в копальні Дашур, і почав підніматися вгору під склепіння, куди старець показував рукою. Ще хвилина – й не було би Нового Аберфайля...

В тій хвилині Неллі вирвалась з рук Гаррі. Вона підбігла над беріг озера і голосно крикнула:

– Гарфанґ! Гарфанґ! До мене, сюди, до мене!

Вірний птах, здивований, спочатку заколихався у повітрі, та, пізнаючи голос Неллі, впустив ґніт у воду і, описуючи великий лук, злетів до ніг молодої дівчини.

Горішні верстви повітря, куди зібрався газ, не вспіли загорітися. Крик розпуки потряс підземеллям. Був це останній крик старого Сильфакса.

Коли Джек Ріян підпливав вже до човна, старець, бачачи, що його помста не вдалася, кинувся у воду.

– Рятуйте його, рятуйте! – роздираючим голосом закричала Неллі.

Почув це Гаррі, кинувся у воду, скоро доплив до човна і почав шукати за старцем.

Та його змагання були даремні. Води озера Малкольм не віддали своєї добичі. Вони навіки заховали старого Сильфакса у своїй глибині.

XXII.

Легенда старого Сильфакса.

Шість місяців минуло від тої пригоди. Несподівано перерване вінчання Гаррі Форда з Неллі відбулося в підземній церковці, а на другий день знов пішла робота в копальні під проводом інженера Джемса Стара.

Гаррі й Неллі були щасливі, про що й не треба говорити. За всі терпіння, які перейшли вони в життю, одержали нагороду. Симон Форд, вислужений наставник копальні Нового Аберфайля, дожидав хвилі, коли зможе відсвяткувати золоте весілля зі своєю старою Меджі, яка не мала нічого проти сього.

– А потім і друге, – говорив Джек Ріян, – два золоті весілля зовсім не буде забагато для вас, пане Симон.

– Зовсім ні, мій приятелю, – спокійно відповідав старець. – Нічого не було би дивного прожити двісті літ в отому чудовому кліматі Нового Аберфайля.

Чи доживуть мешканці вугляного міста отого свята? Це покаже будучність.

В кожному разі, мабуть, незвичайного довгого віку дожив гарфанґ старого Сильфакса.

Він усе жив у підземеллі, та по смерти старця, хоч як старалася Неллі його задержати, по кількох днях полетів від неї в безвісти копальні.

Мимо того, що товариство людей йому, здається, так, як і його бувшому панови, не подобалося, він чогось то особливо не любив Гаррі.

Заздрісний птах бачив в ньому передовсім того, хто перший забрав йому його Неллі, яку оборонити перед ним не вдалося йому там, у глибині пропасти.

З того часу Неллі дуже рідко бачила гарфанґа над озером Малкольм. Невже бажав він побачити хоч інколи свою давну приятельку? А може, бажав своїм бистрим зором проникнути глибину озера, що скривало в собі тіло старого Сильфакса?

Хто його знає! Та все ж таки гарфанґ став основою багатьох легенд і дав нагоду Джекови Ріянови поширити свій репертуар фантастичних казок. Ще й досі на вечорницях у Шотландії розказують казки та співають пісень про гарфанґа і старого Сильфакса, колишнього "розкаяного грішника" копалень Аберфайля.

КІНЕЦЬ.

1

Королівство Великої Британії поділене на провінції, звані графствами.

2

Единбург – столиця Скотії.

3

Королівський Інститут.

4

Тонна = 1000 кг (пр. перекл.).

5

Копальняні роботи діляться на підземні й на поверхні землі; перші ведуться в глибині землі, другі на верху (пр. перекл.).

6

В Англії та Америці компанією зоветься товариство, що веде якесь підприємство (пр. перекл.).

7

Наставник = bos, або "бас" – як називають їх наші емігранти по американських копальнях та фабриках (пр. перекл.).

8

Вальтер Скотт – знаменитий англійський повістяр, автор історичних повістей, жив у першій пол. XIX віку (пр. перекл.).

9

Герой повісти Вальтера Скота під таким заголовком (пр. пер.).

10

Рівно ж постать із повісти Вальтера Скота (пр. перекл.).

11

Розуміється – англійську (пр. перекл.).

12

Стрій англійських пасторів в половині XIX в. (пр. перекл.).

13

Шотландський народний герой (пр. перекл.).

14

Треба згадати, що всі ростини, яких відтиск знаходили в кам’яному вугіллі, належать до родин, які находяться тепер у тропічних околицях. З того можна заключати, що в ті часи температура була рівномірна на цілій земній кулі. Крізь пористу поверхню землі проникала висока температура з нутра земної кулі, – що й причинилося до витворення покладів вугілля в усіх ширинах Землі.

15

Англійська миля відповідає 1609 метрам довжини.

16

Лампа Деві є охороною перед запаленням газів, якої вживають при роботі шахтарі (пр. перекл.).

17

Котеджем називають англійці підміські вілли, щось в роді дач на Україні. (Пр. перекл.)

18

Савней – прізвище шотландців; Джон Буль – англійців; а Педді – ірландців.

19

Меджі – Магдалина.

20

Купелеві місцевости в околицях Единбурга.

21

Головна й найбільша вулиця в Единбургу.

22

Англійські (прим. перекл.).

23

Auld-Reeski (Старий димар) – прізвище, надане старому Единбургови.

24

Неллі – по-нашому Оленка.